

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Rəsmi opponentlər: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
Teymur Həşim oğlu Kərimli

AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya
elmləri doktoru, professor
Tehran Əlişan oğlu Mustafayev

filologiya elmləri doktoru, professor
Əsgər Adil oğlu Rəsulov

filologiya elmləri doktoru, professor
Kamil Hüseyn oğlu Allahyarov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05-Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XX əsrin 20-40-cı illəri roman janrının inkişafında ən uğurlu mərhələlərdən biri hesab edilir. XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən Namiq Kamal (1840-1888), Şəmsəddin Sami (1850-1904), Əhməd Midhət Əfəndi (1844-1911), Recaizadə Mahmud Əkrəmlə (1847-1914) ilk nümunələrini verməyə başlayan türk romanı əsrin sonlarına doğru özünüifadə mərhələsindən çıxaraq, Nəbizadə Nazim (1862-1893), Xalid Ziya Uşaqlıgil (1866-1945), Mehmet Rauf (1875-1931), Hüseyn Rəhmi Gürpınar (1884-1944) kimi usta qələmlərin yaradıcılığında özünütəsdiq mərhələsinə qədəm basmışdır. Ötən əsrin ilk iki onilliyində Ömər Seyfəddin (1884-1920), Xalidə Ədib Adıvar (1884-1964), Rəşad Nuri Güntəkin (1889-1958) kimi sənətkarlar roman janrını forma və məzmun baxımından daha da zənginləşdirmişlər. Tədqiqat işimizin bilavasitə obyektı olan zaman dilimi isə türk romanının dinamik inkişaf mərhələsi, intibah dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Bu otuz il içərisində müxtəlif nəsilərə, bəzən bir-birinə daban-dabana zidd olan ədəbi-ideoloji məktəb və cərəyanlara mənsub 40-dan artıq türk yazıçısının bədii-estetik keyfiyyət və konfliktin dərinliyi baxımından fərqli, mövzu etibarilə çoxşaxəli, forma, tip və xarakter baxımından zəngin yüzlərlə romanı işıq üzü görmüşdür.

Fikrimizcə, mövzunun aktuallığını şərtləndirən ən mühüm amil məhz budur ki, indiyə qədər Rəşad Nuri Güntəkin (1889-1958), Səbahəddin Əli 1906-1948), Səmiha Ayverdi (1906-1964), Nəcib Fazil Qısakürək (1904-1983) kimi bir neçə sənətkarın yaradıcılığı istisna edilməklə 20-40-cı illərin romanları Azərbaycanda müstəqil elmi araşdırma obyektı olmamışdır. İlk dəfə olaraq bu dissertasiya işində sözügedən dövrün sənətkarlarının yaradıcılığı, romanlarının poetikası və bu sistemi hərəkətə gətirən bədii konflikt mexanizmi tədqiqata cəlb edilmişdir.

Dissertasiya işində yuxarıda adları çəkilən yazıçılarla birlikdə 20-40-cı illərin ən yaxşı romanlarını qələmə almış fərdi sənətkar dəst-xəttinə malik Məmduh Şevkət Əsəndal (1883-1952), Midhad Camal Kuntay (1885-1956), Əbdülhaq Şinasi Hisar (1888-1963), Rəfiq Xalid Qaray (1888-1965), Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu (1889-1974), Mahmud Yəsari (1895-1945), Sədri Ertəm (1898-1943), Aka Gündüz (1886-

1984), Safiyə Erol (1900-1964), Əhməd Həmdi Tanpınar (1901-1962), Əsəd Mahmud Qaraqurd (1902-1977), Xalidə Nüsrət Zorlutuna (1901-1984), Rəşad Enis (1909-1984), Suad Dərviş (1907-1972), Kərimə Nadir (1917-1984) və digər türk ədəblərinin yaradıcılığı, romanlarının konfliktlər sistemi və tipologiyası geniş tədqiq və təhlil edilmişdir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının əksəriyyətinin “erkən dövr cümhuriyyət ədəbiyyatı” adını verdikləri 20-40-cı illərdə qələmə alınan türk romanları həm tarixi əhəmiyyətinə, həm də bədii-estetik xüsusiyyətlərinə görə aktual hesab oluna bilər. Bunun başlıca səbəbləri həmin dövrdə Türkiyənin ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında müxtəlif tələklü hadisələrin baş verməsi, türk ədəbiyyatında fərqli metod və təmayüllərin meydana çıxması ilə sıx bağlıdır. 1923-cü ildə Cümhuriyyətin elan edilməsindən sonra bütövlükdə türk poeziyası və nəsrində, xüsusən türk romanında tamamilə yeni ədəbi mərhələ başlayır. Bu mərhələ təzə mövzu axtarıqlarını qaçılmaz edir, tamamilə yeni yaradıcılıq təmayüllərinin formalaşması prosesinə müstəsna təsir göstərirdi. Müraciət olunan mövzularda rəngarənglik duyulur, yazıçılar həyatın və zamanın gerçəklərindən irəli gələn problemlərə məxsusi yer ayırırdılar. Məsələn, əgər Kərimə Nadirin romanlarında ənənəvi sevgi motivi işlənirdisə, Xalidə Ədibin yaradıcılığında əsasən milli azadlıq uğrunda mübarizə duyğularının əksi, turançılıq ideyalarının təbliği, Səmiha Ayverdinin romanlarında sufi-fəlsəfi ideyalar, Peyami Səfa və Yaqub Qədridə Şərqi və Qərbi mədəniyyətləri arasında sıxışmış qalmış türk xarakteri problemi, milli-dini zəmində uyuşmazlıq və tolerantlıq, Sədri Ertəmin əsərlərində yeni-yeni formalaşmağa başlayan kapitalizm ilə ənənəvi feodal münasibətlər zəminində ortaya çıxan konfliktlər və ilk sosialist yönümlü proseslər, Rəfiq Xaliddə isə doğma yurd həsrəti və qürbətçilik motivləri özünü göstərirdi.

Bir sözlə, XX əsrin birinci yarısı Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatında yeni bir cəmiyyətin qurulmasının, ciddi qarşıdurmaların, nəsillərarası fikir ayrılığının, Şərqi-feodal tənəkkürü və məişəti ilə Qərbi-kapitalist ideologiyası arasındakı barışmaz ziddiyyətlər probleminin aktuallıq kəsb etdiyi bir mərhələdir. Təbii ki, dövrün konfliktli hadisələri ədəbiyyata da öz təsirini göstərirdi. Beləliklə də, romanlarda ziddiyyətli dünyagörüşlər arasında çırpınan

xarakterlər, obrazların daxili mübarizəsi, köhnə-yeni, kəndli-şəhərli, varlı-yoxsul, cahil-ziyalı, gerçək din və mövhumatçılıq problemləri, cəmiyyətdə özünə və özləyə yadlaşma, mənəvi-psixoloji uyğunsuzluq, ruh-cisim konfliktini kimi son dərəcə mühüm məsələlər öz əksini tapır. Bütün bunlar sözügedən mərhələdə türk romançılığında bədii konflikt probleminin nə qədər böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bu dövrün romanlarında baş verən poetik və estetik yenilikləri, psixoloji və ictimai-tarixi problemləri kompleks halında tədqiq etmək üçün məhz konfliktlərin müxtəlif parametrlərdə sistemli araşdırılması elmi-nəzəri aktualıq kəsb edir.

Türkiyədə tədqiqat obyektimizlə bağlı bir çox araşdırmalar aparılsa da bu, sözügedən dövrün türk romanının ümumi mənzərəsini tam şəkildə əks etdirmək gücündə deyildir. Təəssüflər olsun ki, hələ də Cümhuriyyət dövrü türk romanının bibliografyası hazırlanmamış, bu da bir çox çətinliklərə səbəb olmuşdur. Belə ki, tədqiqat əsərlərinin bəzilərində romanların nəşr tarixləri ilə bağlı qarışıqlıq nəzərə çarpır, hətta bəzi araşdırmalarda bir-birini təkzib edən məlumatlara da rast gəlinir¹. Digər bir problem isə bəzi şeir, hekayə və digər səpkili əsərlərin roman kimi göstərilməsi ilə bağlıdır (Məsələn, Saleh Zəkinin “Persefon” şeirlər kitabı, Abidin Davərin “Dəniz və gəmi” əsəri və s.). Bundan başqa, bir sıra əsərlər Türkiyədə 1920-ci illərdə (ərəb əlifbası ilə) bir dəfə çap olunsada, yenidən nəşrləri gecikmiş, tədqiqatlardan kənar qalmışdır.

Bütün bunlar “1920-1940-cı illər türk romanında bədii konflikt” mövzusunda tədqiqat işinin yazılmasının həm türk, həm də Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikri üçün əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir və bir problem kimi aktuallığını şərtləndirir. Sovet dövründə məlum ideoloji-siyasi qadağalara məruz qaldığı üçün türk ədəbiyyatının və Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələrinin hərtərəfli, bütün parametrləri ilə obyektiv şəkildə öyrənilməsi məsələsi bir qədər çətin olsa da, ölkəmiz öz müstəqilliyin bərpa etdikdən sonra Türkiyə ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, ədəbi əlaqələrin dinamikası da sürətlənmiş, türk ədəbiyyatına dair elmi araşdırmalar fəal xarakter almağa başlamışdır.

Ədəbi əlaqələrin inkişafında İ.Həbibbəyli, N.Cəfərov, Q.Paşayev,

¹ Mutluay, R. 50 Yılın Türk Edebiyatı / R.Mutluay. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, – 1976. – s. 538-543; Necatigil, B. Edebiyatımızda Eserler Sözlüğü / B.Necatigil. – İstanbul: Varlık Yayınları, – 1979. – s. 354.

A.Babayev, T.Məlikli, A.Abiyev, M.Əliyev, Ə.Rəsulov, R.Əskər, F.Ağayeva, A.Musayeva, E.Quliyev, T.Məmməd, M.Hacıyeva, N.Araslı, J.Əliyeva, Ş.Qədimova, N.Tağısoy, F.Bayat, A.Ülvi, Y.Qasımbəyli, R.Əhmədov, X.Hümmətova, F.Vəliyeva, İ.Osmanlı, A.Turan, Ə.Şamil, S.Sadiyev, T.Teymurov, M.Həsənov, T.Talıbova, M.Gözəlova, E.Məmmədova, X.Qafqazlı, S.Qasımlı, R.Quliyev, A.Məmmədyanlı, S.Gündoğdu, B.Osmanova, Ə.Şamil, N.Əskər, A.Xəndan, N.Mustafayeva, F.Dursunova, A.Rüstəмова, M.Dəyər, K.Nəcəfova, E.Xəlilova, V.Musalı, L.Qasımova, O.Babayeva, C.Valehov, L.Kərimova, T.Əliyeva, Ü.Səmədova, A.Şükürov, Ü.Babayev və başqaları diqqətəlayiq xidmətlər göstərmiş, onların türk xalqları, o cümlədən qardaş Türkiyə ədəbiyyatının aktual problemləri ilə bağlı xeyli sayda analitik məqalə, dissertasiya və monoqrafiyaları işıq üzü görmüşdür.

Yuxarıda adları çəkilən alimlərimizin türk ədəbiyyatı, xüsusən də türk nəsrinə ilə bağlı aparılan araşdırmalarında dissertasiyanın obyektinə olan mövzuya, romanın nəzəri-estetik məsələlərinə də toxunulmuş, dəyərli fikir və mülahizələr söylənmişdir. Mövzunun öyrənilməsinə baxımından Ə.Rəsulov², A.Abiyev³, A.Babayev⁴, T.Məlikli⁵, R.Əhmədov⁶, Ə.Əhmədov⁷, E.Quliyev⁸, J.Əliyeva⁹,

² Rəsulov, Ə. Türk sənədli-bədii nəsrinə / Ə.Rəsulov. – Bakı: Elm, – 2004. – 428 s.

³ Abiyev, A. Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatı. Metodik dərs vəsaiti / A.Abiyev. – Bakı: [n. y.], – 2001. – 47 s; Türkiyə ədəbiyyatı tarixi: [2 cildə] / A.Abiyev. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, – c. 1. – 2007. – 280 s.

⁴ Бабаев, А. Очерки современной турецкой литературы / А.Бабаев. – Москва: Восточная литература, – 1959. – 242 с; Nazim Hikmət qalaktikası / A.Babayev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2016. – 327 s.

⁵ Меликли, Т. Литература Турции: корни и крона / Т.Меликли. – Москва: РИК Русанова, – 1998. – 195 с.; Türkoloji və filoloji problemlər / T.Məlikli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2017. – 500 s.

⁶ Ахмедов, Р. Литературные процессы в новой турецкой литературе / Р.Ахмедов. – Баку: Нафта-Пресс, – 2002. – 206 с.; Пути развития турецкой литературы / Р.Ахмедов, Р.Рзаева – Баку: Нафта-Пресс, – 2001. – 280 с.

⁷ Əhmədov, Ə. Rəşad Nurinin romanları / Ə.Əhmədov. – Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, – 1965. – 170 s.

⁸ Quliyev, E. Türk xalqları ədəbiyyatı / E.Quliyev. – Bakı: “Conatant empary”, – 2011. – 568 s.; Türkyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər) / E.Quliyev. – Bakı: Orxan Nəşriyyatı, – 2003. – 122 s.

⁹ Əliyeva, J. Çağdaş türk şeirinin poetikası: / filologiya elmləri üzrə elmlər doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2001. – 210 s.

S.Qasımlı¹⁰, H.Məmmədova¹¹, V.Əfəndiyev¹², Q.İsmayılov¹³, M.Gözəlova¹⁴, Q.Alxanova¹⁵, N.Mustafayeva¹⁶, A.Rüstəmov¹⁷, M.Dəyər¹⁸ kimi türkoloq-alimlərin müvafiq araşdırmalarını, elmi məqalə, dissertasiya və kitablarını qeyd etmək olar.

Dissertasiyada tədqiqat obyektinin nəzəri problemləri, xüsusən nəsr və onun janrlarına, eləcə də roman janrının tarixi inkişafına, nəzəri-estetik məsələlərinə və Azərbaycan nasirlərinin roman yaradıcılığına dair Ə.Mirəhmədov¹⁹, İ.Həbibbəyli²⁰, B.Nəbiyev²¹, M.Əliyev²², V.Yusifli²³, H.Ənvəroğlu²⁴, Q.Xəlilov²⁵,

¹⁰ Qasımlı, S. Haldun Tanerin bədii nəsr / S.Qasımlı. – Bakı: Bilik “İrşad” Mərkəzi, – 1994. – 124 s.

¹¹ Məmmədova, H. Yaşar Kamal yaradıcılığında folklor motivləri / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 2010. – 29 s.

¹² Nəsiboğlu, V. (Əfəndiyev, V.). Orxan Xəncərlioğlunun yaradıcılığında ziyalı problemi // – Bakı: Türk filologiyası məsələləri, – 1971. – s. 141-154.

¹³ İsmayılov, Q.İ. Y.Kamalın yaradıcılığında yeni insan surətləri (“Tənəkə” romanı üzrə) // Türk filologiyası məsələləri, – 1971. – s. 74-91.

¹⁴ Gözəlova, M. Postmodernizm ədəbiyyatının təmsilçisi Orxan Pamuk yaradıcılığında Şərq və Qərb / M.Gözəlova. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 132 s.

¹⁵ Alxanova, Q. Türk ədəbiyyatında psixoloji roman: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı / – Bakı, 2018. – 29 s.

¹⁶ Mustafayeva, N. Səbahəddin Əli nəsrinin poetikası / N.Mustafayeva. – Bakı: Mütərcim, – 2017. – 192 s.

¹⁷ Rüstəmov, A. Milli azadlıq mübarizəsinin türk nəsrində əksi: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı, 2017. – 147 s.

¹⁸ Değər, M. Türkiyə və Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi roman janrı (Samiha Ayverdi və Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı əsasında) / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyası / – Bakı: 2015. – 155 s.

¹⁹ Mirəhmədov, Ə. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti / Ə.Mirəhmədov. – Bakı: Maarif nəşriyyatı, – 1978. – 200 s.

²⁰ Həbibbəyli, İ. Ədəbi şəxsiyyət və zaman: [10 cildə] / İ.Həbibbəyli. Bakı: Elm və Təhsil, – c. 2. – 2017. – 1068 s.; 1. Həbibbəyli, İ. Ədəbiyyat tarixçiliyinin Əhməd Kabaklı konsepsiyası. [Elektron resurs] / – Bakı, – 17 fevral, 2018. URL: https://525.az/site/?name=xeber&news_id=94837#gsc.tab=0

²¹ Nəbiyev, B. Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / B.Nəbiyev. – Bakı: Çinar-çap, – c. 5. – 2009. – 610 s.

²² Əliyev, M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi / M.Əliyev. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – 477 s.

²³ Yusifli, V. Nəsr: Konfliktlər, xarakterlər / V.Yusifli. – Bakı: Yazıçı, – 1986. – 166 s.

²⁴ Ənvəroğlu, H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri / H.Ənvəroğlu. – Bakı: Nurlan, – 2008. – 336 s.

²⁵ Xəlilov, Q. Azərbaycan romanının inkişaf tarixindən / Q.Xəlilov. – Bakı: Elm

A.Hüseynov²⁶, M.İmanov²⁷, T.Məmməd²⁸, R.Yusifov²⁹, N.Şəmsizadə³⁰, T.Əlişanoğlu³¹, Z.Əsgərli³², T.Salamoğlu³³, A.Əmrahoğlu³⁴, B.Əhmədov³⁵, S.Şərifova³⁶ və bir çox dəyərli alimlərin qiymətli əsərlərinə istinad edilmiş, müvafiq elmi-nəzəri fikirlərindən bəhrələnilmişdir.

Tədqiqat obyektini olan türk romanlarının bir qismi (məsələn, Səbahəddin Əli, Rəşad Nuri Güntəkin, Əhməd Həmdi Tanpınar, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Xalidə Ədib Adıvar və digərlərinin romanları) müxtəlif müəlliflər tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq geniş oxucu auditoriyasına təqdim edilmişdir.

Tədqiqat obyektinin Türkiyədə araşdırılma tarixinə gəldikdə, qeyd edək ki, bütövlükdə ədəbiyyat tarixlərində 20-40-cı illər türk ədəbiyyatı sənətkarlarının poeziyası, nəsr və dramaturgiyasına da müəyyən bölmələr ayrılmışdır. Xüsusən türk romanının inkişaf mərhələlərinə dair monoqrafiyalarda sözügedən dövrün sənətkarlarının yaradıcılığına da geniş yer verilmişdir. Ə.Yalçının “Siyasi və sosial dəyişikliklər aspektindən Cümhuriyyət dövrü türk

nəşriyyatı, – 1973. – 350 s.

²⁶ Hüseynov, A. Nəsr və zaman / A.Hüseynov. – Bakı: Yazıçı, – 1980. – 208 s.

²⁷ İmanov, (Qardaşlı) M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm (60-70-ci illər) / M.İmanov (Qardaşlı). – Bakı: Elm, – 1991. – 116 s.

²⁸ Məmməd, T. XX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası / T.Məmməd. – Bakı: “Elm”, – 1999. – 208 s.; Realizmin tipoloji xüsusiyyətləri və Azərbaycan ədəbiyyatında inkişaf mərhələləri // – Bakı: Poetika.izm, – 2017. №3, – s. 20-29.

²⁹ Yusifov, R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / R.Yusifov. – Bakı: Şirvanəsr, – 2005. – 276 s.

³⁰ Şəmsizadə, N. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Dərslik. / N.Şəmsizadə. – Bakı: “Proqres” nəşriyyatı, – 2012. – 434 s.

³¹ Əlişanoğlu, T. XX əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası / T.Əlişanoğlu. – Bakı: Elm, – 2006. – 312 s.

³² Əsgərli, Z. Poetika: İzahlı sözlük / Z.Əsgərli. – Bakı: Elm, – 2014. – 262 s.

³³ Salamoğlu, T. Azərbaycan ədəbiyyatının müasir problemləri (Elmi-nəzəri və ədəbi-tənqidi məqalələr) / T.Salamoğlu. – Bakı: “E.L.”NPS MMC, – 2014. – 512 s.

³⁴ Əmrahoğlu, A. Epik sözün bədii gücü / A.Əmrahoğlu. – Bakı: Elm, – 2000. – 212 s.

³⁵ Əhmədov, B. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Dərslik: [3 cildə] / B.Əhmədov. – Bakı: Apastrof çap evi, – c. 2. – 2010. – 436 s.

³⁶ Şərifova, S. Çağdaş Azərbaycan postmodern romanı / S.Şərifova. – Bakı: “Elm və təhsil”, – 2015. – 104 s.

romanı: 1920-1940-cı illər”³⁷ monoqrafiyası bu səpkidə yazılmış önəmli mənbələrdən biridir. F.Nacinin “Yüz ilin 100 türk romanı”³⁸ əsərində yüksək ədəbi dəyəri olan yüz türk romanı haqqında mülahizələr yürüdülmüşdür. N.Çətinin “Roman təhlili metodu”³⁹ əsəri isə nəzəri problemlərin tədqiqi baxımından diqqəti cəlb edir. “Hece” dərgisinin “Türk romanı xüsusi buraxılışı”⁴⁰, İ.Enginünün “Cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatı”⁴¹, R.Qorxmazın redaktorluğu ilə çap olunan “Yeni türk ədəbiyyatı 1839-2000”⁴², A.Gur və E.Enginin redaktorluğu ilə hazırlanan “Cümhuriyyət dövrü türk ədəbiyyatı”⁴³, Ə.Kabaklının beşcildlik “Türk ədəbiyyatı”⁴⁴, C.Qüdrətin üçcildlik “Türk ədəbiyyatında hekayə və roman”⁴⁵, V.M.Kocatürkün “Türk ədəbiyyatı tarixi”⁴⁶, M.F.Köprülünün “Türk ədəbiyyatı tarixi”⁴⁷ kimi əsərlərində də bütövlükdə türk nəsrinə, o cümlədən tədqiqat obyektimiz olan romanlar haqqında konseptual elmi-nəzəri mülahizələr irəli sürülmüş, yazıçıların yaradıcılıq yolu işıqlandırılmışdır. M.Narlıının

³⁷ Yalcın, A. Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı: 1920-1946 / A.Yalcın. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2012. – 352 s.

³⁸ Naci, F. Yüzyılın 100 Türk Romanı / F.Naci. – İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, – 2012. – 653 s.

³⁹ Çetin, N. Roman Çözümleme Yöntemi / N.Çetin. – Ankara: Öncü, – 2013. – 304s.

⁴⁰ Türk Romanı Özel Sayısı / Hece Aylık Edebiyat Dergisi – Ankara: Hece Yayınları, – 2002. Sayı: 65/66/67, Mayıs- Haziran- Temmuz, – 841 s.

⁴¹ Enginün, İ. Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı / İ.Enginün. – İstanbul: Dergâh Yayınları, – 2002. – 460 s.

⁴² Yeni Türk Edebiyatı 1839-2000: El Kitabı / editör R.Korkmaz. – Ankara: Grafiker Yayınları, – 2016. – 648 s.

⁴³ Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı / editör A.Gur, E.Engin. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2015. – 880 s.

⁴⁴ Kabaklı, A. Türk Edebiyatı: [5 ciltte] / A.Kabaklı. – İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları, - c. 3. – 2008. – 848 s.

⁴⁵ Kudret, C. Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman 1859-1959 - 2 - Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kadar – 1911-1922: [3 cildde] / C.Kudret. - Ankara: Bilgi Basımevi, - c.2. – 1970. – 411 s.; Türk Edebiyatında Hikaye ve Roman 3. Cumhuriyet Dönemi (1923-1959): [3 ciltte] / C.Kudret. - İstanbul:İnkılâp Kitabevi, - c.3. – 1990. – 485 s.

⁴⁶ Kocatürk, V.M. Türk Edebiyatı Tarihi. Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi / V.M.Kocatürk. – Ankara: Edebiyat Yayınevi, – 1964. – 856 s.

⁴⁷ Köprülü, F. Türk Edebiyatı Tarihi / F.Köprülü. – İstanbul: Ötügen Yayınları, – 1960. – 437 s.

“Roman nədən bəhs edir”⁴⁸, B.Moranın üçcildlik “Türk romanına tənqidi baxış”⁴⁹, “Ədəbiyyat nəzəriyyəsi və tənqid”⁵⁰, R.Qorxmazın “Səbahəddin Əli. İnsan və əsər”⁵¹, R.Kaplanın “Cümhuriyyət dövrü türk romanında kənd”⁵², J.Parlanın “Türk romanında yazar və başkalaşım”⁵³, G.Aytacın “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq”⁵⁴ və başqa bir sıra müəlliflərin portret oçerklərini qeyd edə bilərik.

Cümhuriyyət dövrü türk romanları ilə bağlı rus türkoloqları da xeyli sayda araşdırma aparmış, Nazim Hikmət, Səbahəddin Əli, Sədri Ertəm, Suad Dərviş, Yaşar Kamal, Kamal Tahir⁵⁵, Orxan Kamal⁵⁶, Əziz Nesin⁵⁷ kimi realist (“toplumcu gerçəkçi”) yazıçıların əsərlərinə daha çox diqqət yetirmişlər. Sözügedən dövrün türk romanlarının bir qismi rus dilinə tərcümə olunaraq nəşr edilmişdir. Tanınmış rus

⁴⁸ Narlı, M. Roman Ne Anlatır? Cumhuriyet Dönemi (1920-2000) Türk Romanı Üzerine Tematik Bir Tasnif ve Değerlendirme / M.Narlı. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2012. – 312 s.

⁴⁹ Moran, B. Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1. A.Mithat`tan A.Tanpınar`a: [3 ciltte] / B.Moran. – İstanbul: İletişim, – c. 1, – 1998. – 200 s.; Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2. Sabahattin Ali`den Yusuf Atılgan`a: [3 ciltte] / B.Moran. – İstanbul: İletişim Yayınları, – c. 2. – 2001. – 328 s.; Türk romanına Eleştirel Bir Bakış 3. Sevgi Soysal`dan Bilge Karasu`ya: [3 ciltte] / B.Moran. – İstanbul: İletişim yayınları, – c. 3. – 2004. – 138 s.

⁵⁰ Moran, B. Edebiyat Kuramları ve Eleştiri / B.Moran. – İstanbul: İletişim Yayınları, – 1982. – 352 s.

⁵¹ Korkmaz, R. Sabahattin Ali. İnsan ve Eser / R.Korkmaz. – İstanbul: Kesit Yayınları, – 2016. – 455 s.

⁵² Kaplan, R. Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy / R.Kaplan. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 1997. – 608 s.

⁵³ Parla, J. Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım / J.Parla. – İstanbul: İletişim, – 2015. – 287 s.

⁵⁴ Aytaç, G. Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi / G.Aytaç. – Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, – 2001. – 200 s.

⁵⁵ Sovyet Türkologlarının Türk Edebiyatı İncelemeleri. / L.Alkayeva [ve b.], çev. T.Moran, Y.Salman. – İstanbul: Cem Yayınları, – 1980. – 277 s.

⁵⁶ Утургаури, С. Н.Творчество Орхана Кемаля-новелиста: Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Акад. наук СССР. Ин-т народов Азии. – Москва: [б. и.], 1963. – 20 с.

⁵⁷ Яковлева, Н.С. Сатирические новеллы Азиза Несина / Н.С.Яковлева. – Ленинград: Изд. Ленинградского университета, – 1977. – 127 с.

türkoloqları L.Alkayeva⁵⁸, N.Ayzenşteyn⁵⁹, İ.V.Borolina və İ.R.Sonina⁶⁰, Y.İ.Maştakova⁶¹, S.N.Uturqauri⁶², M.M.Repenkova⁶³, A.T.Sibqatulina⁶⁴ araşdırmalarında türk ədəbiyyatının görkəmli yazıçılarına yer ayırmış, türk romanına dair dəyərli fikir və mülahizələr irəli sürmüşlər.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin obyektini 40-dan artıq tanınmış türk yazıçısının ötən əsrin 20-40-cı illərində işıq üzü görən və dissertasiya mövzumuzun predmetinin işlənməsinə imkan verən 100-dən çox romanı təşkil edir. Dissertasiya işində təhlil edilən romanlara mövzu, ideya-məzmun və bədii konflikt tipologiyası baxımından adekvat olan Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə müqayisələr aparılmışdır.

Tədqiqatın predmetini isə sözügedən dövrün romanlarının bədii konfliktin tipologiya və səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə sistemləşdirilməsi, konfliktin xarakteri baxımından tədqiqi, təhlili və romanlarda konflikt yaradıcı komponentlərin müəyyənləşdirilməsi təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas elmi məqsədi bədii konfliktlərin fəlsəfi-estetik mahiyyətinə və nəzəri xarakterinə

⁵⁸ Алькаева, Л. Турецкая литература / Л.Алькаева. – Москва: Наука, – 1967. – 189 с.; Из истории турецкого романа. 20-50-ые годы XX в / Л.Алькаева. – Москва: Наука, – 1975. – 278 с.; Очерки по истории турецкой литературы (1908-1939 гг.) / Л.Алькаева. – Москва: АН СССР, – 1959. – 220 с.; Сюжеты и герои в турецком романе (конец XIX – начало XX века) / Л.Алькаева. – Москва: Наука, – 1966. – 186 с.

⁵⁹ Айзенштейн, Н. Из истории турецкого реализма. Заметки о турецкой прозе (70-е годы XIX в. – 30-е годы XX в.) / Н.Айзенштейн. – Москва: Наука, – 1968. – 283 с.

⁶⁰ Боролина, И., Сонина И. Литература Турции // – Москва: Литература Востока в новейшее время, – 1977. – с. 71-132.

⁶¹ Маштакова, Е. Турецкая литература конца XVII – начала XIX в / Е.Маштакова. – Москва: Наука, – 1984. – 206 с.

⁶² Утургаури, С. Турецкая проза 60-70-х годов. Основные тенденции развития / С.Утургаури. – Москва: Наука, – 1982. – 215 с.

⁶³ Репенкова, М. Вращающиеся зеркала. Постмодернизм в литературе Турции / М.Репенкова. – Москва: Восточная литература, – 2010. – 240 с.

⁶⁴ Сибгатуллина, А. Непреклонная Халиде: Жизнь и творчество турецкой писательницы Халиде Эдип Адывар / А.Сибгатуллина. – Москва: Пробел-2000, – 2018. – 184 с.

uyğun olaraq, 1920-1940-cı illər türk romanının müasir humanitar təfəkkür kontekstində inkişaf meyillərinin və poetik strukturunun təməl prinsiplərinin, tipologiyasının və variasiyalarının yerinin müəyyənəşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı elmi-nəzəri vəzifələrin həlli nəzərdə tutulur:

- 1920-1940-cı illər türk romanlarını tarixi inkişaf kontekstində nəzərdən keçirib özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- Dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühiti və ədəbi-tarixi təcrübəsi müstəvisində türk romanının epik janrlar arasında tutduğu həlledici mövqeyi göstərmək;

- Qərbliləşmə hərəkətinin türk romanına təsirini müəyyənəşdirmək;

- Bədii konfliktin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə araşdırılan dövrün türk romanlarını təsnif etmək;

- Bədii konfliktin formalaşmasına təsiredici amilləri müəyyənəşdirmək, romanda dialoq, monoloq, xronotop və s. kimi konflikt yaradıcı komponentlərin rolunu və əhəmiyyətini göstərmək;

- Şərqə məxsus milli, dini, əxlaqi dəyərlər sistemi ilə Qərb humanitar təfəkkürü və ümumbəşəri dəyərlərin ziddiyyətləri müstəvisində yazılmış romanları təhlil etmək;

- Romanlarda bir mövzu istiqaməti kimi hərbi, millətlərarası, dinlərarası, nəsillərarası, ailədaxili konfliktləri müəyyənəşdirib ümumiləşdirmələr aparmaq;

- Sözügedən dövrün türk romanlarını Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nəsr ustalarının əsərləri ilə müqayisəli-tipoloji təhlilə cəlb etmək;

- Qadın haqları və azadlığı, hüquq və gender bərabərliyi uğrunda mübarizəni əks etdirən romanları bədii konflikt müstəvisində tədqiq etmək;

- 1920-1940-cı illər türk ədəbiyyatının psixoloji romanlarında xarakterlərin şüur və ruhi aləmində ortaya çıxan mənəvi-psixoloji sarsıntıları, dilemmaları bədii konflikt yaradıcı komponentlər kimi tədqiqatə cəlb etmək;

- Araşdırılan dövrün Azərbaycan və türk romanlarında kənd mövzusunu tədqiq və təhlil etmək, bu əsərlər arasında bədii konflikt baxımından səsləşən tipoloji məqamları üzə çıxarmaq.

Tədqiqat metodları. Tədqiqat işi elmi-nəzəri sahədə sınaqdan çıxmış tarixi-müqayisəli metod əsasında yazılmışdır. Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsaslarını filologiya elmi sahəsindəki milli və ümumbəşəri dəyərlər, ədəbi-bədii materialın sistemli şəkildə araşdırılması təşkil edir. Tədqiqat zamanı obyektiv elmi həqiqəti aşkara çıxarmağa imkan verən tarixilik prinsipinə ardıcıl riayət edilmişdir. Bu zaman tipoloji-müqayisəli təhlil metoduna üstünlük verilmiş, faktların təhlilində deduktiv və induktiv metodlardan da istifadə olunmuşdur. Dissertasiya işində romanların ilk nüsxələri əsas götürülərək orijinal mətnlər üzərində araşdırma aparılmış, yeri gəldikcə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuş materiallara da diqqət yetirilmişdir. Tədqiqat zamanı xüsusən nəzəri aspektdən Azərbaycan, türk, Qərb və rus alimlərinin fikirlərinə istinadlar edilmiş, görkəmli alimlərin nəzəri-metodoloji xarakterli fikir və mülahizələrindən istifadə olunmuşdur.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- 1920-1940-cı illər, türk romanının tarixi inkişafı mərhələlərində ən mühüm dövrlərdən birini təşkil edir;

- XIX əsrin 70-ci illərindən etibarən ilk nümunələrini verən, əsrin sonlarında özünüifadə mərhələsini, ötən əsrin əvvəllərində özünütəsdiq dövrünü yaşayan türk romanı 20-40-cı illərdə dinamik inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, 50-70-ci illər türk nəsrinin formalaşmasına münbit zəmin hazırlamışdır;

- 1920-1940-cı illərdə müxtəlif nəsillərə, ədəbi-ideoloji təmayüllərə, məktəb və cərəyanlara mənsub 40-dan artıq türk yazıçısı yaşayıb yaratmış, ədəbi-estetik keyfiyyət və bədii konfliktin dərinliyi baxımından fərqli, mövzu etibarilə çoxşaxəli, tip və xarakter baxımından zəngin yüzlərlə roman qələmə almışlar;

- Sözügedən otuzillik dövrün türk romanlarının bir qismi Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının bir çox məşhur əsəri ilə mövzu, ideya-məzmun, bədii konflikt sistemi və konfliktaradıcı komponentlər baxımından tipoloji oxşarlıq təşkil edir;

- Sovet ideologiyasının məlum qadağaları dövründə lirik-sentimental və ya türkçü-turançı deyə tədqiqata cəlb olunmayan 1920-1940-cı illərin bir çox türk yazıçısı və onların “zəif əsər” deyə tənqid edilən romanları öz dövrünün həyat həqiqətlərini real bədii boyalarla

əks etdirən dərin ideya-məzmunlu və böyük sənətkarlıqla yazılan əsərlər olmuşdur;

- 1920-1940-cı illər türk romanının müxtəlif filoloji aspektlərlə yanaşı, bədii konfliktin səciyyələndirilməsinə görə də təsnif və təhlili mümkündür;

- Romanlarda tip və xarakterlərin danışıq, hərəkət və davranışlarını şərtləndirən motiv və səbəblər, hadisə və əhvalatların baş verdiyi zaman və məkan, genetik fərdi-psixoloji amillər əsərin süjet və kompozisiyasının sərim-düyun-açılış üçlüyünün komponentləri olmaqla bərabər, həm də bədii konflikt sisteminin ən mühüm atributlarından hesab edilə bilər;

- Romanın bədii konflikt yaradıcı amilləri nəzərə alınmadan yazıçı və əsərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini tədqiq etmək mümkün deyildir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Azərbaycan türkologiyasında ilk dəfə olaraq müstəqil elmi araşdırma obyektini kimi seçilən 1920-1940-cı illərin türk romanının tədqiqi işində aşağıdakı yeniliklər əldə edilmişdir:

- Bütövlükdə sözügedən dövrün romanlarının böyük əksəriyyəti, xüsusən də bədii konflikt müstəvisində ilk dəfə olaraq bu dissertasiya işində sistemli şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir;

- İlk dəfə olaraq Azərbaycan ədəbiyyatı ilə paralellər aparılmış, araşdırılan dövrün türk romanı geniş aspektdə türk mədəniyyəti və ədəbi ənənələrin inkişafı kontekstində tədqiq edilmişdir;

- Azərbaycan türkologiyasında 1920-1940-cı illərin görkəmli sənətkarlarından Rəşad Nuri Güntəkin, Haldun Taner, Səbahəddin Əli, Nəcib Fazil Qısakürək, Xalidə Ədib Adıvar, Səmiha Ayverdi kimi nümayəndələri haqqında araşdırmalar aparılsa da, bir çox yazıçı tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Dissertasiya işində Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Hüseyn Rəhmi Gürpınar, Məmduh Şevkət Əsəndal, Kərimə Nadir, Guzidə Səbri Aygün, Ərcümənd Əkrəm Talu, Burhan Cahid Morqaya, Mahmud Yəsari, Sədri Ertəm, Faiq Baysal, Rəşad Enis Aygen, İzzət Benicə və b. kimi 20-dən artıq yazıçının roman yaradıcılığı ilk dəfə olaraq sistemli elmi tədqiqata cəlb edilmişdir;

- Tədqiqat zamanı ideya-məzmun baxımından türk romanları ilə bənzərlik təşkil edən Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinə, o cümlədən “Əli və Nino”, “Əbdül və Şahzadə”, “Can yangısı”, “Söyüdlü arx”, “Körpüsalanlar”, “Dəli Kür” kimi əsərlərə müraciət

edilərək ilk dəfə olaraq müqayisələr aparılmışdır;

- Dissertasiya işində ilk dəfə olaraq Azərbaycan və türk kənd romanlarının müqayisəli təhlil və tədqiqi aparılmış, ədəbi-nəzəri fikir tariximizdə müxtəlif ictimai quruluşların ədəbi-tarixi fərqləri nəzərə alınmaqla XX əsrin 20-40-cı illərin paralel mühitlər problemi qoyulmuş və bu mühitlərin ədəbi prosesə təsirinin müxtəlif aspektləri araşdırılmışdır;

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın başlıca müddəə və nəticələrindən türk xalqları ədəbiyyatı tarixinin, xüsusilə ədəbi janrların təşəkkülü və təkamülü mərhələlərinin araşdırılması və yazılmasında, bütövlükdə Türkiyənin tanınmış sənətkarlarının həyat və yaradıcılığına dair monoqrafiya və kitabların hazırlanmasında istifadə oluna bilər. Tədqiqat işindən ali məktəblərin şərqşünaslıq və filologiya fakültələrinin proqram, dərslük və dərslər vəsaitlərinin tərtibində faydalanmaq mümkündür. Dissertasiya işindən Azərbaycan-Türkiyə ədəbi əlaqələri sahəsində çalışanlar istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın aprobeiasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsində müəyyən edilmişdir.

Dissertasiyanın fəsiləri ayrı-ayrılıqda şöbənin iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəə və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, həmçinin xarici ölkələrin nüfuzlu məcmuə və jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sistemində daxil olan (Web of Science, Scopus, Copernicus, Ulakbim və s.) dövrü elmi nəşrlərdə, ölkədaxili və xaricində keçirilən beynəlxalq konfransın materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun “Türk xalqları ədəbiyyatı” şöbəsində yerinə yetirilmiş, şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq tamamlanmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu və ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş (19023 şərti işarə), dörd fəsil (birinci fəsil iki paraqraf - 90.753 şərti işarə, ikinci fəsil üç paraqraf – 138.415 şərti işarə, üçüncü fəsil

iki paraqraf - 109.321 şərti işarə, dördüncü fəsil üç paraqraf – 120.002 şərti işarə) nəticə (10.080 şərti işarə) və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi 487.594 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsindən bəhs edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, metodları müəyyən edilmiş, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilmiş, dissertasiya işinin elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti əsaslandırılmışdır.

Dissertasiya işinin **“Roman janrında konflikt nəzəri problem kimi”** adlı birinci fəslə iki paragrafdan ibarətdir:

1.1. Konfliktin estetik təbiəti və onun romanda təzahür formaları

1.2. Konfliktin formalaşmasında təsiredici amillər

Bədii əsər təcəssüm etdirdiyi hadisələr və əhvalatlar əsasında formalaşmış poetik sistem, konflikt isə bu sistemi hərəkətə gətirən mexanizmdir. Əgər bədii əsəri canlı orqanizm kimi təsəvvür etsək, konfliktin onun ürəyi hesab edə bilərik. Konflikt hadisə və əhvalatları, onlarda inkişaf edən surət və xarakterlərin nitqini, təhkiyənin əsərin bədii sistemdə yerini müəyyənləşdirir və ifadə edir. Konflikt həyatı, yaxud romantik, psixoloji ziddiyyətlərin kodlaşmış məzmunudur. Konfliktin düzgün qurulması əsərin müvəffəqiyyətinin əsasıdır. Yazıçının bədii təfəkkürü və təxəyyülü konfliktin xarakterinə - estetik təbiətinə əsaslanaraq təhkiyəni qurur və əsərin üslubunu müəyyənləşdirir. Əsərdə insan surətlərinin və digər obrazların (heyvan, təbiət, səmavi və s.) düzülüşü, hərəkət və dinamikası bilavasitə konfliktin təbiətinə görə müəyyənləşir. Obraz və xarakterlər konfliktin təşkilində, dramatik məqama çatdırılmasında və açılmasında həlledici rol oynayır.

Uzun zaman statik halda inkişaf edən klassik türk ədəbiyyatı XIX əsrin ikinci yarısından forma və məzmun dəyişikliyinə dinamik istiqamət götürərək ədəbiyyat tarixinin müxtəlif mərhələlərində bir-birini əvəz edən ədəbi cərəyanlarla yeni dəyər, düşüncə sistemi, insan və dünya münasibətlərində müxtəliflik və çoxçeşidlilik nümayiş etdirərək formalaşmışdır.

1920-1940-cı illər türk romanı konfliktin dərinliyi, estetik məzmunu baxımından diqqəti cəlb edir. Təhlillər göstərir ki, sözügedən dövr türk nəsrinin, xüsusən də roman janrının inkişafında yeni və uğurlu mərhələdir. Bu mərhələni roman janrının intibah dövrü

kimi səciyyələndirmək olar. 1920-1940-cı illərdə Türkiyədə yüzlərlə roman qələmə alınmışdır. Qeyd edək ki, bunların arasında bədii keyfiyyət baxımından zəif nümunələr də var idi. Amma roman spesifikasını özündə əks etdirən yüksək səviyyəli romanların üstünlük təşkil etməsi də önəmli bir faktdır. Roman janrına bu qədər marağın artmasının səbəbləri var idi. Bunlardan biri geniş oxucu kütləsinin bu janra böyük maraq göstərməsi, digəri isə romanın bir janr kimi daha çox ifadə imkanına malik olması idi. Təsadüfi deyil ki, yazılan romanlar əvvəlcə qəzet və jurnallarda hissə-hissə dərc edilir, sonra isə kitab şəklində nəşr olunurdu. Bu tələbata görə yazıçılar mütəmadi olaraq yeni əsərlərlə oxucu qarşısına çıxmağa çalışırdılar.

1920-1940-cı illər türk romanlarını tədqiq etmək üçün ilk növbədə, dövrün ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni hadisələrinə nəzər salmaq, ədəbi prosesi yaxından izləmək lazımdır. Milli mücadilə illərinin vətənpərvər ruhu təkcə roman janrına deyil, digər ədəbi növlərə də sirayət etmiş, bu mücadiləni özündə əks etdirən romanlar qələmə alınmışdır. Osmanlı imperiyası süquta uğramış, Cümhuriyyət qurulmuş, bu müddət ərzində Türkiyə bir çox müharibələrə şahidlik etmişdir. Heç şübhəsiz ki, dövrün konflikt dolu hadisələri bədii əsərlərin də mövzusuna çevrilmişdir. Bu fəslin paraqraflarında konfliktin roman janrında əhəmiyyəti və nəzəri əsasları geniş şəkildə göstərilmişdir.

Fəslin **“Konfliktin estetik təbiəti və onun romanda təzahür formaları”** adlı birinci paraqrafında Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Ankara”, Əhməd Hikmət Müftüoğlunun “Könül xanım”, Hüseyn Rəhmi Gürpınarın “Son arzu”, “Acı gülüş”, “Utanmaz adam”, “Əfsunçu baba” və s. kimi romanlar tədqiqatə cəlb edilmiş, konfliktin xarakteri və əsərlərin estetik məzmunu araşdırılmış, roman nümunələri əsasında süjet xətti və bədii konfliktin transformasiya mərhələləri, mövzu, problematika, süjet, kompozisiya və bədii konflikt arasındakı əlaqələr sistemi öyrənilmiş, bədii konfliktin dərinliyi ilə süjetin kəskinliyi arasında məntiqi əlaqə müəyyənləşdirilmişdir.

Bu dövr türk romanlarının bir qisminə sinfi mübarizə, yəni istismar olunanlarla, istismar edənlər arasında gərgin konfliktlər, bir qisminə ideoloji mübarizədən qaynaqlanan barışmaz ziddiyyətlər,

digər bir qismində psixoloji-fəlsəfi, mənəvi-əxlaqi konfliktlər, bəzilərdə isə ailə-məişət konfliktləri öz əksini tapır. Bu romanların önəmini də konfliktlərin dərinliyi və müxtəlifliyi ilə izah edə bilərik. Gərgin qarşıdurmalar, polemikalar obrazı tam dolğunluğu ilə canlandıraraq, xarakter yaradır. Yaqub Qədrinin “Ankara” romanı bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Romanda dövrün ictimai-siyasi həyatı, türkün keçdiyi şanlı tarixin ən parlaq səhifəsi olan istiqlaliyyət uğrunda mübarizə illəri öz əksini tapır. Yazıçı müəllif mövqeyini də ortaya qoyaraq, azadlıq uğrunda mücadilənin nəticələrini təhlil edir, yeri gəldikcə tənqidi mülahizələrini də irəli sürür. Əsər həm gərgin-dərin konflikti, həm də bu qarşıdurmaların ortaya çıxartdığı dolğun xarakterlər baxımından diqqəti cəlb edir.

Romanda konflikt iki müxtəlif dəyərlər sistemi arasındakı kəskin ziddiyyətlər müstəvisində təqdim edilmişdir. Bir tərəfdə əvvəllər istiqlaliyyət uğrunda müharibəyə qatılsa da, sonradan həyatını əyləncə məclislərində keçirən harınlamış hərbi möhtəkəri Haqqı bəylər, Murad bəylər, digər tərəfdə isə vətəninə bütün qəlbiylə sevmə, həyatını milli mücadiləyə həsr edən, vətən təəssübkeşi Səlmalar, Neşati Sabitlər üz-üzə gətirilir. Romanın son qismində utopik bir Ankara təqdim olunur. Yazıçı burada görmək istədiyi Ankaranı, daha doğrusu müstəqilliyini qazanmış, bu mübarizədən zəfərlə çıxmış məğrur, azad və məsud Türkiyəni real tablolarla əks etdirir. Yazıçı göstərir ki, bu cəmiyyət, bu yeni quruluş Səlmalar, Neşati Sabitlər üçün dünyanın ikinci yaradılışı demək idi. *“Bundan dörd il əvvəl üzünü görüb səsinə eşitdiyi Tanrı aydınlığa “Ol!” – demişdi, aydınlıq olmuşdu. Suya “Ol!”- demişdi, su olmuşdu”*⁶⁵. Əsərin əvvəlində adı evdar xanım kimi təqdim edilən Səlma obrazı, hadisələrin fonunda, gərgin konfliktlər zəminində dolğun xarakterə çevrilir

Səlma obrazı hadisələrin fonunda, konkret ictimai-tarixi şəraitdə daim təkamül etməkdədir. Xalidə Ədib Adıvarın “Atəşdən köynək” romanının qəhrəmanı Ayşə də, Aka Gündüzün “Dikmənin ulduzu” romanının baş qəhrəmanı İzmirli Ulduz da Səlma kimi gərgin konfliktlər kontekstində milli xarakterə çevrilir.

Əsərdə diqqəti cəlb edən məqamlardan biri də, epizodik şəkildə

⁶⁵ Karaosmanoğlu, Y.K. Ankara / Y.K.Karaosmanoğlu. – İstanbul: İletişim Yayınları, – 2012. – s. 174.

olsa da, Atatürk obrazının romana daxil edilməsidir. Səlma ilə Atatürkün görüşü real çalarlarla əks olunmuşdur. Yazıçı bu motifdən istifadə edərək, Səlma obrazının xarakterindəki dəyişikliyi ifadə edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, köhnə-yeni mübarizəsinin əks olunduğu romanların əksəriyyətində, epizodik şəkildə olsa belə, Atatürk obrazına yer verilmiş, qəhrəmanların Cümhuriyyət ideologiyası uğrunda mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Bunlardan Yaqub Qədrinin “Yad adam”, Bühran Bilbaşarın “Min yağya bir Mustafa”, Məbrurə Sami Korayın “Çöl kimi”, Aka Gündüzün “Dikmənlə ulduzu”, Mehmed Raufun “Xilas”, Etem İzzət Benicənin “Eşq günəşi” və s. qeyd edə bilərik.

Ümumiyyətlə, dərin ictimai-siyasi, sosial mövzulara həsr olunmuş bu romanlar konfliktlərin gərginliyi və dərinliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə, əsasən, milli şüur, özünüdərk, bir sözlə millimənəvi duyğular önəm kəsb edir. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda bu tipli romanların digər lirik-sentimental və ya kütləvi romanlardan fərqləndiyini görürük.

Təhlillər göstərir ki, konfliktin tragik, komik, dramatik, lirik, satirik, yumoristik, tarixi, müharibə, macərə, detektiv, sosial-psixoloji və s. səpkidə olmasından asılı olmayaraq, bu kateqoriya roman janrında bədii-estetik baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir. Yaqub Qədrinin “Ankara” romanında olduqca dərin, dramatik konflikt verilsə də, Hüseyn Rəhminin “Utanmaz adam” romanında bu tragikomik xarakter daşıyır. Yazıçının “Son arzu”, “Təbəssüm-i ələm” kimi romanlarında isə daha çox lirik, sosial-psixoloji mahiyyət önəm kəsb edir. Bu əsərləri konfliktin xarakterinə görə təsbit edərkən mövzu, problematika, süjet, kompozisiya və bədii konflikt arasında əlaqələr sisteminin olduğu, müəllif ideyasının da burada həlledici rol oynadığı qənaətinə gəlirik. Məsələn, satirik-pamflet tərzli əsərlər yazan Hüseyn Rəhminin yaradıcılığında “Namuslu işvəkarlar”, “İşvəkarlar məktəbi”, “Utanmaz adam”, “İnsanlar öncə meymun idimi”, “Mən dəliyəmmi” və s. kimi əsərlər adlarından da göründüyü kimi dərin ictimai-siyasi məzmun leytmotiv təşkil edir. Eləcə də, ayrı-ayrı məktəblərin nümayəndəsi olan Yaqub Qədri, Hikmət Müftüoğlu kimi yazıçıların yaradıcılığında müəlliflərin ictimai-siyasi mövqeləri öz əksini tapır. Təhlillər göstərir ki, müəllif mövqeyini də özündə əks

etdirən müxtəlif, rəngarəng qarşıdurmalar bədii konflikt üçün kifayət qədər material vermiş olur. Daha maraqlı, xarakterik məsələləri əsərin bədii konfliktinə çevirə bilmək isə yazıçının əsas sənətkarlıq məharətini göstərir.

Bu fəslin **“Konfliktin formalaşmasında təsiredici amillər”** adlanan ikinci paraqrafında dioloq, monoloq, şüuraltı axın, zaman-məkan və obrazları dolğun şəkildə əks etdirən geyim mədəniyyəti amilinin konfliktin formalaşmasında təsiredici funksiyalarından bəhs edilmiş, əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Təhlillər göstərir ki, 1920-1940-cı illər türk romanlarında məkan faktoru bədii-semantik mənasına görə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qaston Başelard məkan və zamanın bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqədar olduğunu vurğulayaraq onu pətək və bala bənzədir. Onun fikrincə, *“məkan minlərlə pətəyin içərisində zamanı sıxışdırıb tutur”*⁶⁶. Yəni zaman və məkan bir-birindən ayrılmaz hissələrə çevrilmişdir. Məkan zamana dərinlik qataraq onu öz varlığında tutmağa çalışır. Zamanın varlığı məkan qavramı ilə sabitləşir.

Tənzipat dövrü türk romanlarında məkan əsasən dekorativ mahiyyət daşısa da, Sərvəti-i fünün mərhələsindən etibarən daha geniş mənə kəsb etməyə başlayır. Şərq-Qərb, köhnə-yeni, kənd-şəhər arasındakı ziddiyyətlər məkan faktorunda özünü göstərir. Bununla yanaşı, köhnə malikanə-yeni modern tipli mənzil ziddiyyətindən doğan problemlər də köhnə-yeni qovğası kimi simvollaşdırılaraq romanların əsas mövzusa çevrilmişdir.

Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Kirayə malikanə” romanı bu konflikt müstəvisində qurulmuşdur. Romanda öz köhnə mülkündən qopa bilməyən Naim əfəndinin dirənişi əks olunmuşdur. Bu ev təkcə Naim əfəndinin yaşadığı məkan deyil, eyni zamanda tənəzzülə uğrayan bir mədəniyyətin simvolu olaraq göstərilmişdir. Naim əfəndi ilə daim münaqişədə olan qızının Şişlidə yerləşən müasir bina evinə köçmə məsələsini isə dəyişən mədəniyyətin və həyat tərzinin simvolu kimi xarakterizə edə bilərik. Qərb təqlidçiliyinin mənfi təzahürlərinin əks olunduğu romanda bədii konflikt nəsillər arasında qurulmuşdur. Ümumiyyətlə, romanda süquta uğrayan Osmanlı imperiyası,

⁶⁶ Bachelard, G. Mekânın Poetikası / G.Bachelard, çev. A.Derman. – İstanbul: Kesit Yayınları, – 1996. – s. 39.

yeniləşmə, müasirləşmə hərəkətinin yanlış dəyərləndirilməsi, bir sözlə, nəsillərarası konfliktlərin nəticəsi, atalar və oğullar problemi öz mənafeləri uğrunda parçalanan, dağılan bir ailənin faciəsi kimi verilir. Tədqiqat işində Rəşad Nuri Güntəkinin “Yarpaq tökümü”, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Kirayə malikanə”, Məmduh Şevkət Əsəndalın “Miras”, “Ayaşlı və kirəçiləri”, Peyami Səfanın “Fateh Hərbiyyə” və s. kimi romanlar bu aspektdən təhlilə cəlb edilmişdir.

Təhlillər göstərir ki, 1920-1940-cı illər türk romanlarında konfliktin formalaşmasında təsiredici amillərdən biri də qiyafətlərlə bağlıdır. Geyim-kecim, bəzək aksesuarları, hətta saç düzümü kimi kiçik detallar obrazın cinsi, sosial mənsubiyyəti, dünyagörüşü, məşğuliyyəti və s. haqqında kifayət qədər məlumat vermiş olur.

Qeyd edək ki, XX əsrin əvvəlləri Türkiyənin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni mühitindəki hadisələr yenidənqurma və islahatları ilə diqqəti cəlb edir. Bu islahatlardan biri də geyimlə bağlı olmuşdur. İtaliyalı yazıçı, səyyah Edmando Amicis bu müşahidələrini *“Köhnə və yeni Türkiyə arasındakı mübarizənin bütün səhifələri geyimlərin göstərdiyi müxtəlifliklərdə təzahür edir”*⁶⁷ sözlərilə səciyyələndirir.

Dövrün ictimai-siyasi mənzərəsinə nəzər yetirilərkən, Atatürk inqilablarının bilavasitə geyim mədəniyyətinə də təsir etdiyi, türk romanlarında isə obrazların, xarakterlərin açılmasında bütün bunların köməkçi vasitə rolu oynadığı qənaətinə gəlinir. Müxtəlif roman nümunələrindən bəlli olur ki, Mustafa Kamal Atatürk mədəni millətlər kimi görünmək və inkişaf etməyi eyni zamanda geyimlə də əlaqələndirmiş, bu sahədə əsaslı addımlar atmışdır. Dəyişən dünya, sivilizasiya, yeni dəyərlər sistemi istər-istəməz bu missiyanı geyimlərin də üzərinə yükləmiş olur. Məsələyə bu baxımdan yanaşsaq, bu bədii detalın böyük önəm kəsb etdiyini görürük. Belə ki, bir çox əsərdə saç düzümü, bəzək aksesuarları, geyimlərdəki yeniliklər həmin dövrdə mövcud olan ictimai-siyasi hərəkətin, ideoloji mübarizənin göstəricisi kimi təbliğ edildiyi halda, bəzi romanlarda Avropalılışmanın mənfi təzahürü kimi təqdim edilir. Başqa sözlə, köhnəlik və yenilik, Şərq və Qərq dəyərlərinin qarşıdurması obrazların geyim tərzində bədii əksini tapır. Geyim köhnəlik və yeniliyin,

⁶⁷ Amicis, E.D. İstanbul / E.D.Amicis, çev. B.Akyavaş. – Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, – 1986. – s. 124.

müasirliyin, hətta mədəniyyətlərarası konfliktin göstərici olaraq ortaya çıxır. Burhan Cahidin “Aytən”, Səlami İzzətin “Kiçik xanımın qisməti”, Əfzayış Suadın “Eşqdən sonra”, Rəşad Nurinin “Yaşıl gecə” və s. kimi romanlar bu baxımdan tədqiqata cəlb olunmuş, konfliktin formalaşmasında bu bədii detalın təsiredici rolu ətraflı təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁶⁸.

Tədqiqat işinin **“Bədii konfliktin tipinə görə türk romanlarının təsnifatı”** adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir:

2.1. Mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemi Şərq-Qərb kontekstində

2.2. İdeoloji mübarizə və sosial xarakterli toqquşmaların bədii inikası

2.3. Gender problemləri bədii konflikt müstəvisində

Fəslin **“Mənəvi-əxlaqi dəyərlər sistemi Şərq-Qərb kontekstində”** adlanan ilk paragrafında bu problemin əks olunduğu “Milçəkli baqqal”, “Zeynonun oğlu”, “Tatarcıq” (Xalidə Ədib Adıvar), “Sözdə qızlar” (Peyami Səfa), “Pərvanələr” (Mufidə Fərid Tək), “Kollecli, haraya” (Nəcməddin Xəlil Onan), “Müasirlər”, “Qundaqçı” (Ərcümənd Əkrəm Talu), “Su milçəkləri” (Mahmud Yəsari), “Eşq siyasəti” (Burhan Cahid Morqaya) və s. kimi romanlar

⁶⁸ Babayeva E. Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Ankara” romanında ictimai-siyasi konflikt // – Bakı: Filologiya məsələləri. – 2013. №8, – s. 338-342.; XX əsrin əvvəlləri türk ədəbiyyatında yeni tendensiyalar // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal. – 2016. II cild, №2, – s. 109-115.; Türk romanında qadın qılıq-qişafəti konflikt yaradan komponent kimi // – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti Elmi Xəbərləri Humanitar elmlər seriyası. – 2018. №2, – s. 62-70.; Xalidə Ədib Adıvarın “Tatarcıq” romanında Şərq-Qərb dilemması // – Bakı: AMEA Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası. – 2018. №1, – s.160-164.; Взгляд на проблему периодизации турецкого романа республиканского периода // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. №12 (11), – с. 115-118.; Atatürk dövrü türk romanlarında kişi qişafələri yenilik-köhnəliyin simvolu kimi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2019. №1, – s. 29-35.; Memduh Şevket Esendal’ın Romanlarında Məkan İmgesi // IV Uluslararası Türklerin Dünyası Sosial Bilimler Sempozyumu Bildiriler, – Ankara: – 17 Aralık, – 2020, – s. 749-753.; Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Atatürk Algısı // Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi. – 2020. №12/23. (Ocak-Haziran sayı), – s. 221-232.

qruplaşdırılaraq, “Şərq, yoxsa Qərb”, “dialoq, yoxsa konflikt” kimi suallar müstəvisində tədqiq olunmuşdur.

Türk ədəbiyyatında hələ Tənzimət dövründən başlayan qərbliləşmə hərəkatı və bu hərəkatın türk toplumuna verdiyi və ya aldığı dəyərlər, xüsusilə Qərb təqlidçiliyi 1920-1940-cı illərin romanlarında geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Demək olar ki, dönəmin bütün yazıçıları öz əsərlərində Şərq-Qərb məsələsinə bu və ya digər dərəcədə toxunmuşdur. Bu əsərlərdə Şərq, yoxsa Qərb dəyərləri, dialoq, yoxsa konflikt kimi məsələlər əks olunaraq oxucunu düşünməyə sövq edir.

Qərbliləşmə hərəkatı, Şərq və Qərb təfəkkürü, Avropa həyat tərzinə heyranlığın tənqidi kimi məsələlər Peyami Səfanın da yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Berna Moran Peyami Səfanın yaradıcılığına nəzər salaraq qeyd edir ki, *“Yazıçının 1922-1939-cu illərdə qələmə aldığı əsərlər Şərq - Qərb konfliktinə həsr olunmuşdur. Bu ziddiyyət yazıçının “Şimşək”, “Məhşər”, “Sözdə qızlar”, “Biz insanlar” və “Fateh - Hərbiyyə” romanında qabarıq şəkildə ifadə olunur. Qərb ənənəvi olaraq maddiyyatı, Şərq isə mənəvi dəyərləri təmsil edir”*⁶⁹. Bu motiv Mufidə Fərid Təkin “Pərvanələr”, Nəcməddin Xəlil Onanın “Kollecli, haraya”, Ərcümənd Əkrəm Talunun “Müasirlər”, “Qundaqçı”, Mahmud Yəsarinin “Su milçəkləri” və s. kimi romanlarda da öz əksini tapır. Bu əsərlərdə, xüsusi ilə də “Pərvanələr” və “Kollecli, haraya” romanlarında Amerika, Avropa tərbiyə və mədəniyyətini təbliğ edən məktəblərin türk gənclərinə mənfi təsirindən söhbət açılır. Çoxşaxəli süjet xəttinə malik olan “Pərvanələr” romanında müxtəlif ailələrin timsalında mədəniyyətlər, dinlər və millətlərarası konfliktlər göstərilir.

Ərcümənd Əkrəm Talu “Müasirlər”, “Çömləkəoğlu və ailəsi” və “Qundaqçı” romanlarından fərqli olaraq, “Sabir əfəndinin gəlini” romanında Qərb mədəniyyətinin müsbət məziyyətlərini əks etdirir. Əsərdə konflikt müasirlik və buna hazır olmayan köhnə, ənənəvi mühit arasında qurulur. Mühit və ədəbi qəhrəman arasında uyuşmazlıq ailə-məişət konfliktini kontekstində verilir. Yazıçı göstərir ki, cəmiyyət hələ Bəlkis kimi ziyalı, açıqfikirli türk qadınlarını olduğu kimi qəbul

⁶⁹ Moran, B. Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1. A.Mithat'tan A.Tanpınar'a: [3 ciltte] / B.Moran. – İstanbul: İletişim, – c. 1. – 1998. – s. 130.

etməyə hazır deyil. Burhan Cahid Morqayanın “Eşq siyasəti” romanında da yeni qurulan Cümhuriyyətin görmək istədiyi yeni, gənc nəsil öz əksini tapır. Bu əsərlərdə milli-mənəvi duyğular qabarıq şəkildə ifadəsini tapır. Əsərin əsas qəhrəmanı Aysel də Bəlkis kimi Fransada təhsil almış, öz kökünə, milli-mənəvi dəyərlərinə sadıq – yeni nəsil türk gəncidir. O, elm-təhsil üçün Avropaya gələn, xarici dil bilən, mədəni, ziyalı, milliyyətçi türk qadınıdır. Əsərdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri Danyelson – Aysel lirik xəttidir. Danyelsonun evlilik təklifi Ayseli bir qədər tərəddüdə salsada, milli bağ, dini duyğular daha üstün gəlir: “*Fikri ancaq bir məsələdə ilişib qalmışdı. Evlənsələr, doğrulacaq uşaqların aqibəti nə olacaq*”⁷⁰? Yazıçı göstərir ki, milliyyətçi bir gənc olan Aysel üçün doğrulacaq uşaqlarının ingilis vətəndaşı olma düşüncəsi, bir milliyyətçi olaraq onun üçün qəbulənilməz idi. Yazıçı “Eşq siyasəti”ndən fərqli olaraq, “Dünənkilərin romanı”nda (1934) isə əsas qəhrəman Rəşidin Fransada Qreta adlı bir qızla evlənməyindən, Qretanın da ona qoşulub Milli mübarizə uğrunda Anadolunun ən ucqar kəndlərindən birinə getməyindən bəhs edir. Və ya Əsəd Mahmud Qaraqurdun “Allaha ismarladıq” (1936) romanında yüzbaşı İzzət ilə ingilis komandirinin qızı Beti arasında sevgi hekayətində də milli təəssübkeşlik, türkçülük şəxsi duyğulara qalib gəlir. Kərimə Nadirin “Günah məndədirmi” (1939) romanının qəhrəmanı Haluk isə anası yad millətdən (rus) olduğu üçün heç cürə özünü xoşbəxt hiss etmir və həyatı boyu bunun əzabını çəkir. Nümunələrdən də görüldüyü kimi bu əsərlərin hər birində milli şüur, milli təəssübkeşlik duyğusu ön plandadır.

Şərqi-Qərbi arasındakı ziddiyyət bir sıra romanlarda kəskin konflikt səviyyəsində öz əksini tapsada, “Tatarçıq”, “Milçəkli baqqal” (Xalidə Ədib Adıvar) kimi romanlarda bu problem Şərqi-Qərbi sinkretizmi kontekstində qurulmuşdur.

Bu paraqrafda musiqi bədii detalına da toxunularaq, musiqinin konflikt, yoxsa sintez yaradan vasitə olması tədqiq edilmişdir. “Milçəkli baqqal” romanında musiqi Şərqi-Qərbi dəyərlərinin simvolu kimi ortaya çıxır. Məsələn, Hafiz Rəbiə Vehbi Dədədən ilahi oxumağı, Pəreqridən isə pianino çalması öyrənir. Müxtəlif mədəniyyətlərin

⁷⁰ Morkaya, B.C. Aşk Politikası / B.C.Morkaya. – İstanbul: Burhan Cahit Matbaası, – 1930. – s. 168.

birləşdirici gücü olan musiqi simvolik olaraq dövrün mühitini, həyat tərzini, eyni zamanda insanların dünyagörüşünü özündə əks etdirir. Bu məsələ Peyami Səfanın “Fateh-Hərbiyyə”, Əhməd Həmdi Tanpınarın “Hüzür”, Burhan Cahid Morqayanın “Könül yarası” kimi əsərlərində də öz əksini tapır.

Bu fəsildə yeri gəldikcə Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinə də müraciət edilmiş, Qurban Səidin “Əli və Nino” və Xalidə Ədibin “Milçəkli baqqal” romanı müqayisəli planda tədqiq edilmiş, konfliktin tipoloji paralelizmi göstərilmişdir.

Bu fəslin **“İdeoloji mübarizə və sosial xarakterli toqquşmaların bədii inikası”** paragrafında isə romanlar nəsil, dinlər və millətlərarası münasibətlər-konfliktlər müstəvisində təhlil edilmişdir. İdeoloji mübarizə və sosial xarakterli ciddi toqquşmaların əks olunduğu bu romanlar müharibə və tarixi inqilabi mövzu deyə iki qrupa ayrılaraq təhlil edilir:

1) Müharibə mövzusu (Bura bədii inikası baxımından xarakterlərin idealları və vətən borcuna görə mübarizədən qaynaqlanan hərbi, millətlərarası, dinlərarası ziddiyyətləri aid edə bilərik.) Burada Xalidə Ədib Adıvarın “Atəşdən köynək”, “Vurun əxlaqsızı”, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Yad adam”, Xalid Qarayın “Xilas”, Ərcümənd Əkrəm Talunun “Gün batarkən”, “Qan və iman” və s. təhlil edilir. Bu mövzuya müraciət əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir:

a) Bir çox yazıcının birbaşa şahidi olduğu müharibəni, vətən uğrunda mübarizəni real, bədii lövhələrlə əks etdirdiyi romanlar;

Bu əsərlərdə xarakterin idealları və vətən borcuna görə mübarizədən qaynaqlanan konfliktlər özünü göstərir. Bədii konflikt əsasən üz-üzə gələn, çarpışan zidd qüvvələr arasında qurulmuşdur. Əzilən, yurdundan-yuvasından didərgin düşən, övladları süngiyə keçirilən, amma bütün bunlara baxmayaraq, ruhuna alovdan köynək geyərək mübarizəyə atılan türk milləti, milli düşmənləri ilə üz-üzə gəlir. Bu əsərlərdə istilacıların vəhşətləri, hər yeri xarabazara çevirməsi, qocaya-uşağa baxmadan günahsız insanları qətlə yetirməsi real tablolarla öz əksini tapır. “Atəşdən köynək”də ingilis müstəmləkəçiləri, “Vurun əxlaqsızı”, “Qan və iman” romanlarında yunan istilacıları qarşı güc olaraq göstərilir. B.C.Morqayanın “Kır

çiçəyi” romanında isə erməni vəhşiliklərinə geniş yer verilir.

b) Müharibə dəhşətlərinin insan mənəviyyətinə və psixologiyasına təsirinin əks olunduğu romanlar (itkilər, aclıq, səfalət, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin məhv olması və s.).

Təhlillər göstərir ki, dövrün türk romanlarında müharibə böyük tarixi hadisə kimi verilsə də, bir sıra əsərlərdə bu motiv bir qədər arxa fonda qalaraq, daha çox müharibə dəhşətlərinin insan psixologiyasına göstərdiyi təsirlər, insan mənəviyyətinə vurduğu ağır zərbələr, o cümlədən iqtisadi böhran, işsizlik, səfalət kimi mənfi təzahürlər ön plana çıxarılır. Burada Peyami Səfanın “Məşhər”, Burhan Cahid Morqayanın “Arxa cəbhə”, “Ehtiyatda olan zabit”, Rəşad Nuri Güntəkinin “Gizli əl”, Səlahəddin Atabəyoğlunun “Zinəkarlar” və s. kimi romanlar bu aspektdən təhlil edilir.

2) Tarixi-inqilabi mövzu (Osmanlı imperiyasının, Cümhuriyyət ideologiyasının və yaxın tarixin əks olunduğu romanlar.) Bu romanlarda müharibə motivi və onun gətirdiyi iqtisadi problemlərlə yanaşı, dövrün ictimai-siyasi həyatındakı dəyişikliklərdən də geniş bəhs edilmişdir. Osmanlı imperiyası süquta uğramış, yeni Cümhuriyyət qurulmuş, bir sözlə köhnə üsul-idarə, yerini yenisinə vermişdir. İctimai-siyasi, ədəbi-mədəni dəyişiklikləri özündə əks etdirən romanlarda əsasən aşağıdakı iki istiqamət özünü göstərirdi:

a) İmperiya daxili çəkişmələrin əks olunduğu romanlar: Turxan Tanın “Cem Sultan”, “Axından-axına”, “Devrilən qazan”, “Hind dənizlərində türklər”, “Safiyə Sultan”, “Krallar ovlayan türk”, Abdulla Ziya Kozanoğlunun “Sarı bənizli adam”, “Fateh fənəri”, Feridun Fazil Tülbəndçinin “Sultan İldırım Bəyazid”, “Barbaros Xeyrəddin gəlir”, “Osmanoğulları” kimi romanlar Osmanlı xanədanlığından, imperiya daxili çəkişmələrdən bəhs edir. Bu romanların əksəriyyəti saraydaxili intiriqalar üzərində qurulmuş, padşahların xristian qadınlarla izdivacı Osmanlı dövlətini çöküşə sürükləyən ünsür kimi vurğulanmışdır. Məsələn, Turxan Tan “Cem Sultan” romanında yazır: *“Güllələrin yıxa bilmədiyini vücutları bir qadın əli yıxar. Qılıncın kəsə bilmədiyini ömürləri bir təbəssüm parçalayar⁷¹”*. Fəzli Nəcib də, “Saraylarda məcnunlar” romanında konflikti əsasən saraydaxili didişmələr

⁷¹ Tan, M.T. (Alaaddinpaşazadə, S.F.) Cem Sultan / M.T.Tan. – İstanbul: Remzi Kitabevi, – 1948. – s. 80.

üzərində quraraq, cariyə Nurülayın kontekstində saray işlərini öz əlinə almağa çalışan tipik cariyə obrazı yaradır. Yazıçı göstərir ki, bu cariyələrin yeganə məqsədi saraya girmək, hökm sahibi olmaqdır. Bu problemlər Qədircan Qafılının “Kösəm Sultan” və “Turxan Sultan” romanlarında da öz bədii əksini tapmışdır. “Kösəm Sultan”ın əsas qəhrəmanı Venesiyalı Bafo yəni Safiyə Sultan digər saray qadınları və cariyələrlə gərgin ziddiyyətlər müstəvisində verilmiş, “o qədər də ağıllı və təhsilli olmamasına baxmayaraq, hökmlü bir sultan” kimi göstərilmişdir. “Kösəm Sultan”da olduğu kimi “Turxan Sultan” romanında da, Hubyar qadın, Şəkərparə, Saçbağı, Voyvoda qızı kimi bir-biriylə yarışan, daim konfliktlə olan cariyə surətləri əks olunmuşdur. Safiyə Sultandan fərqli olaraq, Turxan Sultanın əsasən müsbət məziyyətlərindən bəhs edilmiş, ağıllı və nümunəvi davranışları ilə daim xalqın yanında olduğu vurğulanmışdır. Təhlillər göstərir ki, bu əsərlərin bir qisminə diqqət saraydaxili çəkişmələrə yönəldilərək Osmanlı xanədanlığı, üsul-idarəsi tənqid atəşinə tutulsa da, bir qisminə türkün keçdiyi şanlı tarixi yol işıqlandırılmış, konflikt Osmanlının daxili və xarici düşmənləri ilə münasibətlər zəminində qurulmuşdur. Konfliktlər müstəvisində Osmanlı padşahlarının müsbət məziyyətlərindən bəhs edilmiş, qüdrətli hökmdar obrazı yaradılmışdır. Məsələn, Turxan Tanın “Cem Sultan” romanında II Bəyazid və Cem Sultanın taxt uğrunda mübarizəsinə toxunulmuş, Cem Sultanın ağıllı, güclü və savadlı olduğu xüsusilə vurğulanmışdır. Yazıçının “Devrilən qazan” romanında Fatih Sultan Mehmed və Qanuni Sultan Süleymanla bağlı təqdirəlayiq fikirlər səslənmiş, qüdrətli hökmdar obrazı yaradılmışdır. Fazil Tülbəntçinin “Osmanoğulları” romanında isə Osmanlının quruluşu, böyük bir imperiyanın şanlı tarixi öz əksini tapır. Bu romanlar Türkiyənin keçdiyi tarixi yolu, mübarizəsini, eyni zamanda o dövrün ictimai-siyasi mənzərəsini əks etdirmək baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

b) Yaxın tarix və siyasi çəkişmələrin, eləcə də Osmanlı üsul-idarəsinin, xüsusən də Əbdülhəmid rejiminin tənqid edildiyi romanlar. Burada Midhat Camal Kuntayın “Üç İstanbul”, Rəşad Nuri Güntəkinin “Göy üzü”, “Atəş gecəsi”, Yaqub Qədri Qaraoşmanoğlunun “Bir sürgün” və s. romanlar təhlil süzgəcindən keçirilmişdir. Bu qənaətə gəlinmişdir ki, siyasi çəkişmələrin,

Əbdülhəmid üsul-idarəsinin əks olunduğu romanlarda əsasən rejimin mənfi məziyyətlərindən bəhs edilmiş, Nahid Sirri Örikin “Sultan Həmid düşərkən” romanı istisna olmaqla, digər romanlarda Əbdülhəmid dövrü istibdad, zülm illəri kimi səciyyələndirilmişdir. Bu romanlarda bədii konflikt əsasən tamamilə zidd iki qüvvə arasında qurulmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, tarixi hadisəyə və tarixi şəxsiyyətə münasibət zaman keçdikcə, faktlar aşkarlanıb bəzi detallar üzə çıxdıqca dəyişə bilər. Təhlillər göstərir ki, bu romanlar Türkiyədə ictimai-siyasi xaosun yaşandığı, imperiyanın süquta uğrayıb yeni bir quruluşun yarandığı, digər tərəfdən bir-birinin ardınca baş verən müharibələrin və iqtisadi problemlərin yaşandığı bir vaxt, birbaşa bu hadisələrin şahidi olan, bu mühitdə yetişən yazıçılar tərəfindən qələmə alınmışdır. Buna görə də əsərlərin əksəriyyətində köhnə rejimə qəzəbin və yeni Cümhuriyyət ideologiyasına sevgi motivləri öz əksini tapır. Kamalist ideologiyayı daha qabarıq ifadə etmək üçün yazıçılar bu problemi əsasən tamamilə zidd, əks qütblər müstəvisində göstərməyə çalışmışlar.

İkinci fəslin son paragrafı **“Gender problemləri bədii konflikt müstəvisində”** adlanır. 1920-1940-cı illər Türkiyəsində feminizm də inkişaf etmişdir. Milli mücadilə illərində qadınların fəaliyyəti, ardınca isə yenicə qurulan Cümhuriyyətin qadın hüquqlarına önəm verməsi bu hərəkata təkan verdi. Yeni qurulan Cümhuriyyətin əsas ideologiyalarından biri qadın haqları ilə bağlı idi. Türkiyədə, bu hərəkat II Məşrutə dövründə başlamış, həmin dövrdə ilk müsəlman türk qadın dərnəyi qurulmuş, “Qadınlar dünyası”, “Qadın yolu dərgisi”, “Qadınlar aləmi”, “Xanımlar aləmi”, “Gənc qadın”, “İnci”, “Xanım”, “Ev xocası”, “Firuzə” və s. kimi qadın qəzet və jurnalları nəşr olunmağa başlamışdır. Bundan başqa “İqdam”, “Sabah”, “Sərvəti fünun”, “Millət” kimi bir çox qəzetlərdə də qadın imzalarına rast gəlinirdi. Cümhuriyyət dövründə bu hərəkat daha da güclənmiş, qadınlara siyasətdə geniş yer verilmişdir.

Ayşə Duraqpaşa qeyd edir ki, *“Yeni qurulan Türkiyə Cümhuriyyətində Osmanlı dövlətinin “müsəlman-ailə qadını” ifadəsi öz yerini “Cümhuriyyətin sadıq və üsyankar qızlarına” vermişdir”*⁷².

⁷² Durakpaşa, A. Halide Edip: Türk Modernleşmesi ve Feminizm / A.Durakpaşa. – İstanbul: İletişim Yayınları, – 2000. – s. 142.

Belə bir şəraitdə, xüsusən də Xalidə Ədib, Xalidə Nüsrət, Kərimə Nadir, Guzidə Səbri, Suad Dərviş kimi qadın yazıçılar öz əsərlərində türk ailəsi, qadın kimliyi, azad sevgi, qadının cəmiyyətdə, sosial həyatda mövqeyi, haqq və hüquqları kimi mühüm məsələləri əks etdirməyə başladılar. Ailədə gender problemlərinin yaratdığı mənfi təzahürlər, iş həyatına atılan türk qadının durumu, bir sözlə qadınların sosial təzyiqə məruz qalması (o cümlədən zorla ərə verilməsi, cariyəlik, köhnə adət-ənənələr, beşikləmə, ailələrarası düşmənçilik və s.) kimi müxtəlif problemlər romanların əsas mövzusunə çevrilmişdir. Təhlillər göstərir ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında da bu mövzu böyük aktualıq kəsb edirdi. Cəfər Cabbarlı, Yusif Vəzir Cəmənəziminli, Seyid Hüseyn, Abdulla bəy Divanbəyoğlu kimi yazıçılarımızın əsərlərində qadın haqlarıyla bağlı problemlər öz əksini tapırdı. Bu əsərlərdə gender problemlərinin doğurduğu mənfi təzahürlərdən, əzilən, istismara məruz qalan qadının acı taleyindən bəhs edilir, köləlik, əsarət, qadınların zorla ərə verilməsi, beşikləmə, görücü üsulu ilə evlənmək, azad sevgi, qadının ailə və cəmiyyətdə mövqeyi, iş həyatı ən başlıcası, qadın olduğu üçün mütəmadi olaraq ayrı-seçkiliyə və istismara məruz qalması kimi məsələlər öz əksini tapır.

Azərbaycan və türk romanlarını müqayisəli şəkildə tədqiq etdikdə, hər iki ədəbiyyatda gender probleminin özünəməxsus yer tapdığını görürük. Bu səbəbdən də əsərlər arasında eyni motivlərə, paralelliklərə, səsləşmələrə rast gəlirik. Türkiyədə Cümhuriyyət qurulduqdan sonra, qadın ictimai həyat meydanına atılmış, cəmiyyətdə özünəməxsus yer tutmağa çalışmışdır. Azərbaycanda da eyni illərdə sovet hakimiyyəti qurulmuş, mövcud şəraitdə qadınlara yer verilmiş, qısa bir müddətdə qadınlar müxtəlif kurslara, klublara ayaq açmış, ictimai işlərə cəlb edilmişdir. Əlbəttə ki, cəmiyyətdəki bu hadisələr, eləcə də insanların təfəkküründəki dəyişiklik bu və ya digər dərəcədə romanların da mövzusunə çevrilmişdir. Gender probleminin əks olunduğu əsərlərdə konflikt əsasən düşüncələr, fikirlər arasında qurulmuşdur. Köhnə patriarxal düşüncə, istibdadın ağırlığı altında əzilən, qandallanmış qadın kimliyi və bu ehkamları parçalamağa çalışan qadın azadlığı. Bu əsərlərdə, sinfi ziddiyyətlərlə dolu mürəkkəb bir dövr və müsəlman qadınların acınacaqlı və hüquqsuz

vəziyyəti real boyalarla əks olunaraq, qadının mənəvi sarsıntıları ictimai-psixoloji müstəvidə göstərilir. Romanların bir qisminə haqqı tapdalanmış müti qadınların acı taleyindən bəhs edilirsə, bir qisminə isə öz hüquqları uğrunda mübarizə aparan bu streotipləri qıran azad qadın obrazı yaradılır.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁷³.

Tədqiqat işinin **“Türk romanlarında psixoloji konfliktlər”** adlı üçüncü fəslə iki paragrafdan ibarətdir:

3.1. Ədəbi qəhrəman və mühit arasındakı ziddiyyətlər

3.2. Daxili konflikt: Obrazların mənəvi-psixoloji sarsıntıları

XX əsrin əvvəlləri türk romanlarında diqqəti cəlb edən ədəbi təmayüllərdən biri də psixoloji mövzulara meylin artması idi. Peyami Səfanın *“Bir tərəddüdün romanı”*, *Şimşək*, *“Madmazel Noralyanın kreslosu”*, Əhməd Həmdi Tanpınarın *“Hüzur”*, Əbdülhaq Şinasi Hisarın *“Fəhim bəy və biz”*, Səmiha Ayverdinin *“İnsan və şeytan”*, Səbahəddin Əlinin *“Xəz paltolu madonna”*, Suad Dərvişin *“Qara kitab”* və s. romanlar psixoloji səpkidə yazılmışdır. Xatırladaq ki, bu dövr qələmə alınan əsərlərin bir qisminə müharibə, ictimai-siyasi mühit əks olunaraq, ideallar uğrunda mübarizə, köhnə-yeni, Şərq-Qərb, dinlərarası, millətlərarası qarşıdurmalardan bəhs olunurdusa, bir qisim romanda isə insan və onun daxili aləmi, hər kəsdən gizlədiyi mübhəm duyğuları, dünyaya, cəmiyyətə baxışı, fərd olaraq xoşbəxtlik

⁷³ Babayeva E. Güzidə Səbri Aygünün türk ədəbiyyatında mövqeyi // – Bakı: Ədəbiyyat Məcmuəsi. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. – 2018. XXXII cild, – s. 308-313.; İlk türk romanları haqqında mülahizələr // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı. Elmi-praktiki jurnal. – 2019. V cild, №1, – s. 123-127.; Kərimə Nadirin *“Gəlinlik qız”* romanında gender problemi // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq. – 2019. №1, – s. 115-119.; Olovli ko'ylak romanidagi badiiy to'qnashuv / Literary confliction in the novel *“The Shirt Of Flame”* // International Journal Of Word Art Special Issue – 2. – 2020. №2, – s. 15-22.; *“Sərvəti-Fünün”* və milli ədəbiyyat dövründə roman janrı // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq. – 2020. №1, – s. 163-167.; 1920 Yılları Türk Romanında Anadolu // Uluslararası Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu / International Turkish Culture and Art Symposium Abstracts Book, – Ankara: ETİMESGUT, – 29-30 October. – 2020, – s. 156.; Müfidə Fərid Təkin *“Pərvanələr”* romanında Şərq-Qərb təmasları // Humanitar Elmlərin İnkişaf Strategiyası Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 06-07 mart. – 2021, – s. 316-318.

axtarışları öz əksini tapırdı. Bir sözlə, 1920-1940-cı illərin məhsulu olan romanlarda, insan konsepsiyasına diqqət yetirilir, insan psixologiyası ən xırda detallarına qədər təhlil süzgülündən keçirilirdi. Bu əsərlərin mərkəzində məhz insan psixologiyası, onun daxili dünyasında baş vermiş hadisələr, ruhi iğtişaşlar, izzətlər dayanırdı. Daha dərin mənəvi qatlara enilərək, xarakterin iç dünyasından söhbət açılır, ən kiçik detallar belə oxucunun diqqətinə çatdırılırdı. Onu da qeyd etmək ki, müharibə, tarixi və s. kimi romanlarda da bu və ya digər dərəcədə psixologizm özünü göstərirdi. Amma bu əsərlərdə konflikt əsasən ideologiyalar, qütblər, siniflər, təbəqələr və s. arasında qurulmuşdur. Xarakterlərin açılmasında psixoloji nüanslar diqqəti cəlb etsə də, psixologizmin yer aldığı bütün romanları birmənalı şəkildə psixoloji roman hesab etmək doğru deyildir. Bu fəsilə psixoloji romanlarda bədii konflikt problemi öyrənilir.

Bu fəslin **“Ədəbi qəhrəman və mühit arasındakı ziddiyyətlər”** adlı paraqrafda Rəşad Nuri Güntəkinin “Bir qadın düşməni”, “Acımaq”, Əbdülhaq Şinasi Hisarın “Fahim bəy və biz”, Burhan Cahid Morqayanın “Qürbət yolçusu”, Peyami Səfanın “Şimşək” və s. romanlar tədqiqatə cəlb edilmişdir. Təhlillər göstərir ki, Ziqmund Freyd, Alfred Adler, Karl Qustav Yunq kimi məşhur psixoloqların, xüsusən də Ziqmund Freydin psixanaliz təliminin türk ədəbiyyatına böyük təsiri olmuş, psixoloji romanların hər birində şüuraltı axın yer almış, obrazın daxili dünyası təfərrüatları ilə əks olunmuşdur. Psixanalitik təhlillər üzərində qurulan “Qürbət yolçusu” romanında hətta Ziqmund Freyd və Alfred Adlerin obrazları da yaradılmış, əsərin qəhrəmanı Rəcəbin bu alimlərlə görüşüb söhbətləşməsi, xüsusən Ziqmund Freyddən məsləhətlər alması geniş tablolarla öz əksini tapmışdır.

“Bir qadın düşməni” (Rəşad Nuri Güntəkin), “Qara kitab” (Suad Dərviş) kimi əsərlər isə gözəllik və çirkinlik, mərhəmət və qəddarlıq, xeyir və şər arasındakı dillemlər əsasında qurulmuşdur. Bir-birinə zidd olan bu məfhumlar konfliktyaradıcı komponent kimi çıxış edir. Zahiri eybəcərlik və gözəllik, daxili çirkinlik və gözəllik məfhumu üz-üzə gətirilərək, xarici çirkinlik deyil, mənəvi şikəstlik tənqid edilir. Hər iki əsərin qəhrəmanı mühitdən qurtuluşu intiharda görür. “Fahim bəy və biz” (Əbdülhaq Şinasi Hisar) romanının da qəhrəmanı heç cürə

ətrafıyla dil tapa bilmir. Cəmiyyət tərəfindən dəli, qərribə adam kimi səciyyələndirilən Fahim bəy “biz” ola bilmir, yaşadığı mühitə yad olaraq qalır.

Təhlillər göstərir ki, mühitin obraz üzərindəki psixoloji təsirləri, ruhunda açdığı yaralar onların taleyində ömürlük iz buraxmış olur. Əbdülhaq Şinasi Hisarın romanlarında bu problem tragikomik xarakter daşısa da, bir çox romanda tamamilə tragik səciyyə kəsb edir. “Qürbət yolçusu”, “Şimşək”, “Qara kitab”, “Bir qadın düşməni”, “Damğa” və s. bu qəbildəndir. Uşaq obrazları müstəvisində ələ alınan “Çovğun dayandı” və “Bağrıyanıq Ömər” romanlarını da bura şamil etmək olar. İqtisadi problemlər, kasıbçılıq, laqeyd mühit və qəhrəman arasındakı qarşıdurmalar müstəvisində təsvir olunan “Çovğun dayandı” və “Bağrıyanıq Ömər” romanlarında sanki təbiət belə bu mühitlə əlbir olub, kimsəsiz uşaqları ölümün ağuşuna atır. Bu əsərlərdə laqeyd mühitin qurbanına çevrilən körpə uşaqların acı faciəsi əks olunur.

Qəhrəman və ədəbi mühit arasındakı ziddiyyətlər, sosial təcrid, obrazı tamamilə təkliyə, tənhalığa, bəzən isə intihara aparıb çıxarır. Əlbəttə ki, bu problemin ortaya çıxmasında iqtisadi problemlərin, işsizliyin, kasıblığın, əzab-əziyyətli həyat tərzinin də böyük təsiri vardır. Amma bu problemlər heç də həmişə fərdin sosial təcridinə gətirib çıxarmır. Hansı səbəblərdən olursa-olsun sosial təcridə məruz qalan qəhrəman bu münaqişələrin nəticəsində cəmiyyətdən bağını qopararaq, dərin psixoloji böhran keçirir, bütün dünyaya, hətta özünə belə yabançı qalır. Belə əsərlərdə hər hansı bir səhvinin ucbatından damğalanmaq, ictimai qınağa tuş gəlmək, ömrü boyu əzilərək yaşamağa məhkum edilmək kimi sosial məsələlər müstəvisində konflikt kulminasiyaya çataraq partlayışa səbəb olur. Fikrimizcə, qəhrəmanın özünü dəliliyə vurması, dünyadan küsməsi, özünü bu dünyaya, yaşadığı mühitə yad hiss etməsi, bəzən isə aqlını itirməsi və ya intihara əl atması isə bu qarşıdurmaların faciəvi nəticəsidir.

Fəslin **“Daxili konflikt: Obrazın mənəvi-psixoloji sarsıntıları”** paraqrafında Əhməd Həmdi Tanpınarın “Hüzur”, Peyami Səfanın “Bir tərəddüdün romanı”, “Doqquzuncu cərrahiyyə şöbəsi”, Səbahəddin Əlinin “Kürk montlu Madonna”, Səmiha Ayverdinin “İnsan və şeytan” və s. romanlar təhlil edilmişdir.

Psixoloji romanların əsas xüsusiyyətlərindən ən ümdəsi obrazın psixoloji yaşantılarının, insan ruhunun dərinliklərinin, şüuraltının qeyri-ixtiyari istəklərinin, vicdan duyğusunun yaratdığı daxili konfliktlərin əks olunması məsələsidir. Qustav Yunqa görə, “*insan öz ruhunu kəşf etdikcə, instinktləri ilə rastlaşdıqca özünü tanımağa başlayır*”⁷⁴. Bu səbəbdən də psixoloji romanın əsas obyektı insan ruhunun gizlinlərinin kəşfi və təhlilidir. Buna görə də psixoloji təhlillərin yer aldığı romanlar əsasən daxili konflikt üzərində qurularaq şüuraltı axın, daxili monoloq, yuxugörmə, hallüsinasiya kimi vasitələrlə obrazın daxili dünyasının təsvirinə xidmət edir. Yazıçılar bir psixoloq kimi böyük məharətlə obrazların psixoloji vəziyyətini təhlil edərək, iç dünyasını işıqlandırır. Fyodor Dostoyevski yazırdı: “*Məni psixoloq adlandırırlar, bu düz deyil, mən yalnız sözün geniş mənasında realistəm, başqa sözlə, insan qəlbinin dərinliklərini təsvir edirəm*”⁷⁵. Bu sözləri insan ruhunun intəhasızlığını, metafizik dərinliyini əks etdirən Əhməd Həmdi Tanpınar, Peyami Səfa, Rəşad Nuri Güntəkin kimi türk yazıçılarna da şamil edə bilərik. Bu romanların hər birində obrazın daxili axtarışları, dilemmalar qarşısındakı çırpınışları, qorxuları, həyəcan və tərəddüdləri realistcəsinə təsvir edilir. Hətta zahiri əlamətlər də, daxili aləmin aynasına çevrilir. Xüsusən də, bu əsərlərdə şüur axını obrazların mənəvi dünyasını əks etdirmək baxımından maraqlı doğurur. “*Daxili assosiasiyalar selinin, şüuraltı proseslərin bədii təcəssümü ilə səciyyələnən şüur axını*”⁷⁶ iyirminci əsrdən başlayaraq, müasir türk romanlarında olduqca geniş yayılmışdır. Əhməd Həmdi Tanpınarın “Hüzur”, Peyami Səfanın “Doqquzuncu cərrahiyyə şöbəsi”, “Bir tərəddüdün romanı”, “Madmazel Noralyanın kreslosu”, Səmiha Ayverdinin “İnsan və şeytan” və s. kimi psixoloji romanları bu baxımdan əhəmiyyət kəsb edir.

Məsələn, Əhməd Həmdi Tanpınarın “Hüzur” psixoloji-fəlsəfi romanında daxili monoloq və şüuraltı axın vasitəsilə əsərin əsas

⁷⁴ Jung, C.G. Keşf edilmemiş Benlik / C.G.Jung, çev. İ.Bariş, E.S.Canan. – İstanbul: Barış İlhan Yayinevi, – 2013. – s. 109.

⁷⁵ Соловьев, С. Изобразительные средства в творчестве Ф.М.Достоевского / С.Соловьев. – Москва: Советский писатель, – 1979. – с. 15.

⁷⁶ Kazımoğlu, M. Epos. Nəsr. Problemlər. / M.Kazımoğlu. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2012. – s. 90.

qəhrəmanı Mümtazın iç dünyası açılır, onun keçmişi ilə bağlı çəkdiyi əzablar, qorxular öz əksini tapır. Atasının qətlə yetirilməsi, qazma, kürək səslərinin içində anasının qışqırtısının qulaqlarındakı cingiltisi, onu ordan götürüb qaçması əsər boyunca leytmotiv olaraq yuxularında dolaşır. Əsərdə daha dərin mənəvi qatlara enilərək uşaqlıqdan gələn psixoloji zədələr üzərində dayanılır. Məlum olur ki, onun dualist xarakterinin, parapsixoloji vəziyyətinin əsl səbəbləri elə bu qatlarda əks olunmuşdur. Mümtaz şüuraltına hopan xatirələrin, qəlbinin dərinliklərində dəfn edə bilmədiyi ölümlərin yasını saxlayaraq mənəvi rahatlığına heç cürə qovuşa bilmir. Ə.H.Tanpınarın “Hüzur” romanındakı mənəvi axtarışlar, obrazın psixoloji sarsıntıları, qorxular, əzablar Peyami Səfanın romanlarında da öz əksini tapır. Xüsusilə yazıçının “Madmazel Noralyanın kreslosu” romanında qarabasmalar, kölgələr, xışıltılar, ayaq səsləri kimi parapsixoloji nüanslar adekvatlıq təşkil edir. Mümtazdan fərqli olaraq, “Madmazel Noralyanın kreslosu” romanının qəhrəmanı Fərid öz “daxili mən”ini aşaraq, mənəvi rahatlığına qovuşa bilir.

Mistisizm, sufi-fəlsəfi ideyalar, ruh və cisim arasındakı mübarizə, eşq və ölüm fəlsəfəsi Safiyə Erolun “Kadıköyünün romanı”, Səmiha Ayverdinin “Eşq budur”, “Batmayan gün”, “Atəş ağacı”, “Yaşayan ölü”, “İnsan və şeytan”, “Son mənzil” və s. romanlarının da leytmotivini təşkil edir. Bu romanların hər birində insanın özünü axtarışı, ruh və cismi arasındakı mübarizəsi, “daxili mən”ini aşaraq ilahi varlığa çatması, bir sözlə, eşq yolçuluğu öz əksini tapır. Xüsusən, Səmiha Ayverdinin yaradıcılığında mənəvi yolçuluq sufi-fəlsəfi səciyyə qazanır. Bu romanlar əsasən daxili konflikt, ruh və nəfsin mübarizəsi müstəvisində qurulmuşdur. Bədiyyə (“Kadıköyünün romanı”), Leyla (“Yaşayan ölü”), Aliyə (“Batmayan gün”) Cəmil (“Atəş ağacı”) kimi qəhrəmanlar dünyəvi eşqin verdiyi izzətlərlə mənəvi yolçuluğa başlayıb ilahi eşqə çatırlar. Qəhrəmanların bunu aşması özüylə mübarizədən keçdiyi üçün belə romanlar əsasən daxili monoloq və daxili konflikt üzərində qurulmuşdur.

Psixoloji romanlarda bədii konflikt problemini tədqiq edərkən, onun digər ictimai-siyasi, müharibə, dedektiv və s. romanlardakı konfliktlərdən tamamilə fərqləndiyini, insanın daxili dünyasını, daha dərin mənəvi qatları açmağa xidmət etdiyi qənaətinə gəlirik. Bu

romanlarda məhz insan, onun psixoloji yaşantıları, duyğu və düşüncələri ön plana çəkilir. Tədqiqat nəticəsində psixoloji romanlarda insan, onun şüurunda, daxili ruhi aləmində mənəvi-psixoloji sarsıntıların daxili monoloq, yaxud dialoqda, şüur axınında reallaşan ağıl, məntiq-hissiyat, ilahlilik-şeytanilik, xeyirxahlıq-bədxahlıq, mərhəmət-qəddarlıq, ruh-cisim və s. kimi dilemmalarda əks olunduğu qənaətinə gəlirik.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticə və müddəalar aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁷⁷.

Dissertasiya işinin **“Türk romanlarında kənd-şəhər antaqonizmi”** adlı dördüncü fəslə üç paragrafdan ibarətdir:

4.1. Azərbaycan və türk kənd romanlarında konfliktin tipoloji paralelizmi

4.2. Kənd romanlarında ziyalı-cahil qarşıdurması

4.3. Bədii konflikt müstəvisində urbanizasiya və kəndə qayıdış

⁷⁷ Babayeva E. Peyami Səfənin “Doqquzuncu cərrahiyyə şöbəsi” romanında daxili konflikt // – Bakı: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi əlaqələr. – 2015. IX cild, – s. 205-211.; Peyami Səfənin romanlarında psixoloji konflikt // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal. – 2017. III cild, №2, – s. 184-189.; Samiha Ayverdi, Necip Fazıl Kısakürek və Hüseyn Cavid’in Eserlerinde İç Çatışma // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRK LAD), Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, – 2018. II cild, №1, – s. 196-207.; Cumhuriyetin Başlangıcı Türk Romanında Çocuk Karakteri // VI Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, – İstanbul: Akademi Ajans Matbaa, – 18-19 Ekim. – 2019, – s. 545-554.; “Damğa” və “Acımaq” romanında ədəbi qəhrəman və mühit // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BMU. – 29 aprel. – 2020, – s. 1217-1219.; “Fahim Bey ve Biz” Romanında Sosial Dışlanma: Birey ve Toplum Arasındaki Çelişkiler // Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD). – 2020. №3 (1). (Haziran / June), – s. 128-135.; B.C.Morqayanın “Qürbət yolçusu” romanında psixoanaliz // Gənc Alim və Mütəxəssislərin İkinci Beynəlxalq Elmi Konfransı. Fundamental və tətbiqi elmlərin müasir problemlərinin həllində multidissiplinar yanaşma, – Bakı: – 03-06 mart. – 2020, – s. 394-396.; Səbahəddin Əlinin “Xəz paltolu madonna” romanında daxili konflikt // Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütəsdiqdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin yaradılmasının 80-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: “Elm və təhsil”. – 23-25 dekabr. – 2020, – s. 171-172.

1920-1940-cı illər həm Azərbaycan, həm də türk romanında aparıcı istiqamətlərdən biri də kənd mövzusu idi. Bu mövzuya müraciət, dövrün kənd reallıqlarının bu və ya digər dərəcədə hər iki xalqın ədəbiyyatında özünü göstərməsi bir sıra paralelliklər təşkil edir. Türkiyədə məmləkət ədəbiyyatının geniş vüsət qazanması, Anadoluda quruculuq işlərinə meyillərin artması, Azərbaycanda isə sovet dövründə yenidənqurma, istehsalatla bağlı islahatlar bu mövzuların aktualıq kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, türk ədəbiyyatında da sinfi mübarizənin əks olunduğu romanlar qələmə alınmışdır.

Bu fəslin **“Azərbaycan və türk kənd romanlarında konfliktin tipoloji paralelizmi”** adlı ilk paragrafında göstərilir ki, Türkiyədə müstəqillik uğrunda mübarizə illərindən başlayaraq kənd mövzusunə maraq artmışdır. Anadolunun ən ucqar kəndlərindən gələn gənclərin bu mübarizəyə qatılması Anadolu mövzusunə daha da aktuallaşdırdı. 1920-ci illərdən başlayaraq, “məmləkət ədəbiyyatı” yeni bir mərhələ olaraq özünü göstərməyə başladı. Adı kəndlinin həyatı, sevgisi, sevinci, kədəri, dərdləri, çəkdiyi əziyyətləri ədəbiyyatın əsas mövzusunə çevrildi. Beləcə, türk ziyalılarının, ədiblərinin təfəkküründə böyük şəhərlərdən kəndlərə, təbiətə sığınmaq anlayışı geniş vüsət aldı. Bu eyni zamanda ədəbiyyatda məkan dəyişikliyinə doğru gedişin bir ifadəsi idi. Ramazan Qaplan bu məsələni əsasən *“ədəbiyyatın sosial xidmətə başlaması”*⁷⁸ ilə əlaqələndirirdi. Türkoloqun bu fikri ilə razılaşaraq qeyd edək ki, kənd həyatına marağın artması, bu mövzunun romanın leytmotivinə çevrilməsi zamanın tələbi, yeni ictimai-siyasi, iqtisadi, eyni zamanda ədəbi prosesin nəticəsi idi. Türkiyə yeni ədəbi prosesə qoşulurdu. Əsas istiqamətlərdən biri də xəlqçilik idi. O dövrün prosesini nəzərdən keçirdikdə aydın görünür ki, düşüncə tərzində kəndə istiqamətlənmə hələ II Məşrutəyə (1908-1920) illərindən başlamışdır. Xalqa doğru ideologiyası 20-ci illərdə isə xüsusi önəm daşıyırdı. Artıq ədəbiyyatda şəhərli bir insanın taleyi deyil, kəndli və onun o dövrə qədər diqqəti cəlb etməyən həyatı, taleyi, duyğu və düşüncələri romanın obyektinə çevrilirdi. Bu əsərlər kəndliləri haqsızlığa susmamağa, mübarizəyə

⁷⁸ Kaplan, R. Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy / R.Kaplan. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 1997. – s. 7.

səsləyirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, türk ədəbiyyatında da belə əsərlərdə xalq motivi ön planda idi. Kəndin oyanışı, kəndlinin yeni həyat uğrunda mübarizəsi, xalq güzəranının təsviri, adət-ənənəsi, etnoqrafik xüsusiyyətləri, inanc sistemi həm türk, həm də Azərbaycan kənd romanlarının leymotivini təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında Süleyman Rəhimov, Mehdi Hüseyn, Əbülhəsən Ələkbərzadə və b. kimi yazıçıların əsərlərində bu mövzu böyük yer tutur.

Türk ədəbiyyatında isə kənd mövzusunun aktuallığı təkcə sosialist realizmi baxımından deyil, daha çox Ziya Göyaltın irəli sürdüyü “xalqa doğru” ideologiyası baxımından əhəmiyyət kəsb edirdi. Əhməd Oqtay bu haqda yazırdı: “1925-1940-cı illər Türkiyədə sosialist realizminin yaranmağa başladığı bir mərhələdir. Bu illərdə ifadə tərzii inqilabi-solçu deyil, xalqçı idi”⁷⁹. Fikrimizcə, hər iki ədəbiyyatda işlənən kənd mövzusunun bir-birindən fərqləndirən əsas məqam budur və nümunələr əsasında bunu aydınlığı ilə görürük.

1920-1940-cı illər kənd mövzulu türk romanları ilə Azərbaycan romanları arasında problemin qoyuluşu və bədii həlli baxımından səsləşmələrin olduğu qənaətinə gəlirik. Hər iki ədəbiyyatda bu dövr qələmə alınan kənd romanlarında konflikt şəxslər, obrazlararası deyil, əsasən zidd qütblər, siniflər arasında qurulmuşdur. Bu romanlarda kolliziya ağa-kəndli, əzən və əzilənlər, ziyalılıq və cahillik qarşıdurmaları ilə ən yüksək zirvəyə çatır. Hər iki ədəbiyyat nümunələrində konflikt ağa-kəndli, mülkədar-muzdur, yenilik-köhnəlik, ziyalılıq - cahillik, həqiqi dini dəyərlər və mövhumatçılıq arasında qurulmuşdur.

Tədqiqat zamanı qaynaqları rus ədəbiyyatından gələn sosrealizmin 30-cu illərdən etibarən bu və ya digər dərəcədə türk ədəbiyyatına da təsir etdiyini görürük. Sovet Azərbaycanında isə sosialist realizmi rejimin tələbi idi. Buna görə də 30-cu illər Azərbaycan ədəbiyyatında rejimin diktə etdiyi mövzular aktualıq kəsb edir, romanlarda məhz kolxoz quruculuğu, fəhlə, kəndli siniflərinin mübarizəsi öz əksini tapırdı. Türkiyədə isə Cümhuriyyət qurulduğu üçün sosialist realizmi sadəcə bir ədəbi cərəyan olaraq qaldı, türkiyəli sosrealist yazıçılar, hakimiyyətin diktəsi ilə deyil, öz

⁷⁹ Oqtay, A. Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları / A.Oktay. – İstanbul: Everest Yayınları, – 2003. – s. 314.

seçimləri ilə bu tərzdə əsərlər yazırdılar. Azərbaycandan fərqli olaraq, Türkiyədə yazıçıların bu metoda müraciəti dövlət siyasətinə qarşı metod olaraq dəyərləndirildiyi üçün bu yazıçılar təzyiqə məruz qalırdılar.

Qeyd edək, həmin dövrdə Türkiyədə Türkiyə Sosialist Partiyası yaradılmış, qısa müddət sonra bağlanmışdır. 1921-ci ildən nəşr olunmağa başlayan, siniflərarası mübarizəni əks etdirən “Aydınlıq” və “Oraq-çəkic” mətbuat orqanları da bu ideologiyanın təbliğinə görə təqiblərə məruz qalmış, qadağan edilmişdi.

Bu paraqrafda Sədri Ertəmin “Cəhrələr dayananda”, Rəşad Enisin “Əkmək qovğamız”, Etem İzzətin “On ilin romanı”, Şükrü Pamirtanın “Torpaq məhkumları”, Mehdi Hüseyninin “Tərən” və s. romanlar müqayisəli təhlil edilmiş, konfliktin tipoloji paralelizmi göstərilmişdir.

Bu fəslin **“Kənd romanlarında ziyalı-cahil qarşılıqlıması”** sərlövhəli ikinci paraqrafında Cümhuriyyət dövrü türk və Azərbaycan romanlarında maarifçiliklə bağlı məsələlər tədqiqata cəlb olunur. Bu problemə həsr olunan əsərlərdə ziyalılıq və cahillik, işıq və zülmət qarşı-qarşıya gətirilir. Əsərlərin hər birində avam, geridəqalmış, yolsuz, məktəbsiz, xəstəxanasız kəndlərin inkişafının yalnız cəhalətin aradan qaldırılması, ziyalıların mücadiləsi ilə mümkün olduğu vurğulanırdı. Elə buna görə də, bu dövr qələmə alınan əsərlərdə ziyalı, xüsusən müəllim obrazının özünəməxsus yeri vardır. Fəridə (“Çalıquşu”), Yalçın müəllim, Əlif (“Torpaq qoxusu”), Əli Şahin əfəndi (“Yaşıl gecə”), Rizan (“Dağların çocuğu”), Aliyə (“Vurun əxlaqsızı”), Viedan (“Yandırılacaq kitab”), Doktor Çətinər (“Çılpaqlar”) və s. bu missiyanı ləyaqətlə yerinə yetirən ziyalı obrazlarıdır. Bu əsərlərdə konflikt ziyalılıq-cəhalət qarşılıqlıması müstəvisində qurulmuşdur. Tədqiqat işində “Fəridə” (“Çalıquşu”), Aliyə (“Vurun əxlaqsızı”), Əlif (“Torpaq qoxusu”), Almaz (“Almaz”) kimi qadın qəhrəmanların tipoloji müqayisəsi aparılmışdır.

1920-1940-cı illər türk romanlarında din və dinə baxış da müxtəlif aspektlərdə əks olunur. Bu əsərlərə nəzər saldıqda bilavsiyə dinin deyil, dini fanatizmin, xurafatın tənqid atəşinə tutulduğunu görürük. Bunun ən bariz nümunələrindən biri “Torpaq qoxusu” romanının mənfi qəhrəmanı Yarımhacı ləqəbli Həsən ağadır. Yarımhacı obrazı

Azərbaycan ədəbiyyatı üçün də yad deyildir. Görkəmli yazıçımız Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında tipikləşdirilmiş hacı, kərbəlayi, molla obrazı kifayət qədərdir. Yarımhacı Həsən ağanın fırıldaqları, “dindarlığı” Şeyx Nəsrullahı xatırladır. Eyni zamanda “Nur baba” (Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu), “Bəkdaşi qız” (Niyazi Əhməd Banoğlu) romanlarında da inanc istismarı geniş şəkildə öz əksini tapır. Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində, İsmayıl Şıxlının “Dəli Kür” romanında, eləcə də yuxarıda adları çəkilən “Torpaq qoxusu”, “Nur baba”, “Bəkdaşi qız”, “Onların romanı”, “Yaşıl gecə” kimi türk romanlarında din pərdəsinə bürünən mənfəətpərəst “din xadimləri”nin əsl siması ifşa edilərək tənqid edilir.

Müqayisəli təhlil nəticəsində bu qənaətə gəlinir ki, bu əsərlərdə həqiqi dini dəyərlər deyil, dini istismar edən, din pərdəsi altında avam insanların həyatını qaraldan, hiyləgərliyi ilə şeytana belə pəriş tikən Molla Sadıqlar, Şeyx Nəsrullahlar, Nur babalar, Yarımhacılar, Sıddıqzadələr, Hafiz Əyyublar, Hacı Fəttahlar tənqid atəşinə tutularaq ifşa edirlər. Sözügedən əsərlərdə əsas məqsəd müsəlman-türk dünyasını fırıldaqçı din adamlarının əsarətindən xilas etmək idi.

Dövrün Azərbaycan və türk ədəbiyyatı nümunələrində ziyalıcahil qarşıdurması müstəvisində zülmə, cəhalətə, dini qaraguruha etiraz, maarifçilik hərəkatının yayılması kimi mühüm məsələlərin də öz bədii həllini tapdığını görürük. Bu qənaətə gəlirik ki, Cəlil Məmmədquluzadə, İsmayıl Şıxlı, Sədri Ertəm, Rəşad Enis, Rəşad Nuri, Xalidə Ədib və b. yazıçılar öz əsərlərində kənd mühitini canlandırarkən, böyük gələcək naminə acı həqiqətləri verərək müsəlman bacı-qardaşların mənəvi şikəstliyini, avamlığını göstərir, zalımların iç üzlerini ifşa edərək, qurtuluş yolunu onların ayılıb hərəkat etmələrində, maariflənmələrində görürdülər. Bu yazıçıları birləşdirən əsas nüans isə reallıqları göstərərək xalqı parlaq gələcəyə aparan ziyalı təbəqəsinin inkişafı probleminin həlli idi.

Bu fəslin **“Bədii konflikt müstəvisində urbanizasiya və kəndə qayıdış”** adlı sonuncu paragrafında romanlar müxtəlif səbəblərdən şəhərdən kəndə və ya kənddən şəhərə köç problemi kontekstində təhlil edilir. Köç/qaçış probleminə həsr olunan romanlar üç qrupa ayrılaraq araşdırılmışdır:

- 1) Azadlıq uğrunda mübarizə illərində Anadoluya qaçış

(Anadolunun qurtuluşunu əks etdirən romanlarda bu tendensiya bariz hiss olunur. Məsələn, Yaqub Qədrinin “Sodom Qomorra” romanı).

2) İqtisadi və ya siyasi səbəblərdən köç (məsələn, Faiq Baysalın “Sarduvan” romanı, Orxan Kamalın romanları və s.).

3) Kənddən şəhərə, və ya şəhərdən kəndə köç edən qəhrəmanların “kəndçi”liklə şəhərliləşmə arasında qalan uyumsuzluq sindromu. Qeyd edək ki, bu problem, ədəbiyyata özülə yeni bir problem “yadlaşma”-nı gətirir (məsələn, Səbahəddin Əlinin “Quyucaqlı Yusif”, Yaqub Qədrinin “Yad adam” və s. romanları).

Tədqiqatlar göstərir ki, istiqlaliyyət uğrunda mübarizə kənd mövzusunun daha da aktualaşdırılmış, Anadolu insanının taleyini əsərlərin mərkəzinə gətirmişdir. Bu əsərlərdə konflikt əsasən “*İstanbul-Anadolu və ya kirli İstanbul-təmiz Anadolu*”⁸⁰ müstəvisində qurulur. Böyük şəhərlərdən, izdihamlardan qaçan qəhrəmanlar nicatı Anadoluya sığınmaqda görür, milli mübarizəyə qoşulub sanki ruhlarını katarsis edir, arındırırlar. Bu baxımdan, Anadolu adi bir məkan olmaqdan çıxıb obraza, hətta bir ideala çevrilir. Bu baxış “Anadolu”ya olduqca yeni və fərqli mənə yükləmiş olur. “Qərbliləşərək”, “müasirləşərək” milli-mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşan bir cəmiyyətdə boğulan, xəyanətə uğrayan, eşq acısı çəkən qəhrəmanlar üçün Anadolu nicat qapısına çevrilir. Anadolu sadəcə torpaq deyil, uğrunda can fəda edilən vətən, bir ideal kimi təqdim edilir. Məsələn, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Sodom və Qomorra” romanının qəhrəmanı Necdət, nişanlısı Leylanın xəyanətindən sonra Anadoluya üz tutur. Milli mübarizəyə qoşulan Necdətin qəlbindəki eşq vətən sevgisinə çevrilir. “Bir şoferin gizli dəftəri”nin qəhrəmanı Erol da adi bir sürücü olduğu üçün paşa qızı Çillərdən eşqinə cavab ala bilmir. Bu zaman Necdət kimi onun da, yaralı qəlbinə Anadolu məlhəm olur. “*Buradan getməliyəm. Fəqət hara? Düşündüyüm şeyə bax... Mustafa Kamal Sivasda və bütün Anadolu Mustafa Kamalın ətrafında*”⁸¹- deyən Erol həyatını istiqlaliyyət uğrunda mübarizəyə həsr edir. “Sisli gecələr”in (Xalidə Nüsrət

⁸⁰ Sevinç, Ç. Erken Cumhuriyet Dönemi (1923-1938) Türk Romanında Siyasî, Sosyal ve Ahlâkî Bir Sorunsal // – Elazığ: The Journal of Academic Social Science Studies, – 2009. 2(1), Summer, – s. 26.

⁸¹ Gündüz, A. Bir Şoförün Gizli Defteri / A.Gündüz. – İstanbul: – Remzi Kitabevi, – 1946. – s. 129.

Zorlutuna) Nüzhəti, “Atəşdən köynək”in (Xalidə Ədib) Peyamisi, “Könül yuvası”nın (Burhan Cahid Morqaya) Əlvanı, “Gözlərin sirri” (Təhsin Nur) romanının Sühası da bu taleyi yaşayır. Qeyd olunan bu romanlarda Anadolu nə qədər parlaq bir səhifə olaraq özünü göstərsə, digər romanlar, xüsusən sosrealist əsərlər (Faiq Baysalın “Sarduvan”, Yaqub Qədrinin “Yad adam”, Orxan Kamalın “Ata evi” və s.) kənd həyatının acı gerçəklikləri, ürəkağrıdıçı tabloları ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə Anadolu xarabazara dönmüş kəndləri, uçuq-sökük evləri, ağır güzəranı ilə romanların mərkəzinə çəkilir. Kənddən şəhərə köçün önəmli səbəblərindən biri olan yoxsulluq və işsizlik əsərlərin leytmotivinə çevrilir. Kəndində-kəsəyində iş tapa bilməyən, bir parça torpağı da ağaların cənginə keçən biçarə kəndli ağır güzəranından qurtulmaq üçün şəhərə üz tutur. Şəhər və ya qəsəbə işsizlikdən əziyyət çəkən, səfalət içində sürünən kəndli üçün bir növ nicat qapısına çevrilir. Beləliklə, ədəbiyyata kiçik insanların taleyi, dərdləri, problemləri gəlir.

“Yad adam” (Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu), “Quyucaqlı Yusif” (Səbahəddin Əli) kimi romanlarda isə yuxarıda qeyd edildiyi kimi, kənddən şəhərə və ya şəhərdən kəndə köç edən qəhrəmanların “kəndçi”liklə şəhərliləşmə arasında qalan uyumsuzluq sindromu öz əksini tapır.

Qeyd edək ki, Yaqub Qədrinin “Yad adam” əsərində deyil, “Kirayə malikanə”, “Ankara”, “Hökm gecəsi”, “Hey o şərqi” kimi romanlarında da yadlaşma problemi ön plana keçir. Əslində, əsərdə yeniləşmə hərəkəti ilə ayaqlaşmağa çalışan türk cəmiyyətinin problemləri dilə gətirilir. Yazıçı göstərir ki, yaratdığı xarakterlərin sürətlə inkişaf edən dünyaya, cəmiyyətə mənfi və ya müsbət mənada ayaqlaşma bilməməsi yadlıq problemini ortaya çıxarır. Belə ki, “Kirayə malikanə” romanının Sənihası, Faiq bəyi, Haqqı Cəlisi, Naim əfəndisi, “Ankara” romanının Səlması, Haqqı bəyi, “Bir sürgün” romanının Doktor Hikməti, “Hökm gecəsi”nin Əhməd Kərimi, Əhməd Səmimi, “Panorama I” və “Panorama II” romanlarının əsas qəhrəmanları olan Neşat Sabiti, Fuadı, “Hey o şərqi”nin Minurəsi, eləcə də yuxarıda bəhs etdiyimiz “Yad adam” romanının Əhməd Cəlali cəmiyyət içərisində yadlıq sindromu yaşayan obrazlardır. “Yad adam” əsərini, dövrün ictimai-siyasi hadisələri kontekstində tədqiq edərkən, yadlaşmanın əslində ziyalı-kəndli arasındakı qopuqluqdan qaynaqlandığı qənaətinə

gəlik. Əsərdəki konflikt iki zidd qütb arasında qurulmuşdur: İnkişaf edən dünyada, tamamilə, öz ruhu, qəlbiylə Qərbə açılan türk ziyalısı və bütün sivilizasiyalardan kənar qalmış Anadolu kəndlisi.

Bu problemlər kontekstində bəzi əsərlərdə ziyalıların xalqla qaynayıb-qarışması, dil tapması (Məsələn, Xalidə Ədibin Aliyəsi, Rəşad Nurinin Fəridəsi və s.) əks olunsa da, bəzilərinə kəndlini maarifləndirməyə çalışan ziyalının elmi biliklərinin kəndli-ziyalı arasındakı uçurumu aradan qaldırmağa kifayət etmədiyi, onların bir bütünə çevrilə bilmədiyi göstərilir.

Araşdırma nəticəsində həm Azərbaycan, həm də türk ədəbiyyatı nümunələrində ziyalı obrazının özünəməxsus yer tutduğu, əsərlərdə ziyalılıq-cəhalət, din və mövhumat arasında kəskin mübarizə aparıldığı, bənzər motivlərin müxtəlif rakurslardan inikas etdirildiyi, kənd-şəhər antaqonizmi mövzusunda bir sıra paralellərin olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır⁸².

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat boyu aparılan araşdırmalardan əldə olunan elmi-nəzəri qənaətlər aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

- Ötən əsrin 20-40-cı illəri Türkiyənin ədəbi-mədəni və ictimai-

⁸² Babayeva E. "Salkım Söğütlerin Gölgesinde" Romanı Üzerine Bir İnceleme // Gazi Türkiyat. Türkoloji Araştırmalar Dergisi. – 2018. №22. (Bahar sayı), – s. 29-38.; Faiq Baysalın "Sarduvan" romanında urbanizasiya // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər. – 2018. №3(35), – s. 77-80.; Rəşad Enis Aygənin "Torpaq qoxusu" romanında kənddaxili ziddiyyətlər // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. – 2018. cild 66, №4, – s. 17-24.; Social-Realism in the Azerbaijani and Turkish Novels of the Early 20th Century // Revista Gênero e Direito (G&D). Paraiba: Genero & Direito, Periodico do Nucleo de Estudos e Pesquisas sobre Gnero e Direito Centro de Ciencias Juridicas – Universidade Federal da Paraiba. – 2019. №8 (7), – s. 505-522.; Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun "Yad adam" ("Yaban") romanında yadlaşma problemi // – Bakı: Poetika. izm Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. – 2019. №1, – s. 30-34.; Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nur Baba ve İsmayıl Şihli'nin Deli Kür Romanında İnanç İstismarı // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Uluslararası Hakemli Dergi. – 2019. №26 (91). (Güz / Eylül/ September), – s. 193-203.; Səbahəddin Əlinin "Quyucuqlı Yusif" romanında bədii konflikt // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı. Elmi-praktiki jurnal. – 2020. VI cild, №1, – s. 117-121.

siyasi həyatında həlledici bir dövrü əhatə edir. Əhməd Kabaklı, Fuad Köprülü, Kənan Akyüz, İnci Enginün, Ələmdar Yalçın və b. ədəbiyyatşünas-alimlərin dövrləşdirmə konsepsiyasına əsasən, Cümhuriyyətin quruluşundan təkpartiyalı siyasi həyatın sonuna qədərki zaman kəsiyinin əhatə olunduğu bu dövr özünəməxsus səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə seçilir. Biz də türk romanının təşəkkülü, funksionallığı, poetik strukturunun təməl prinsiplərini nəzərdən keçirirərək, bu qənaətə gəlirik ki, sözügedən mərhələ bütövlükdə türk ədəbiyyatının, xüsusən də roman janrının inkişafında mühüm rol oynamışdır.

- Tədqiqat işində bədii konfliktin nəzəri-estetik əhəmiyyəti vurğulanmış, 1920-1940-cı illərin türk romanları bədii konfliktin səciyyəvi xüsusiyyətlərinə görə qruplara ayrılaraq, təsnif edilmişdir. Süjet xətti, bədii konfliktin transformasiya mərhələləri təyin edilərkən, bədii konfliktin dərinliyi ilə süjetin kəskinliyi arasında məntiqi əlaqə göstərilmiş, nümunələr əsasında monoloq, dialoq və xronotopun, hətta qiyaftin konfliktin formalaşmasındakı həlledici funksiyası müəyyənləşdirilmişdir.

- 1920-1940-cı illər türk romanlarının bir qisminə bədii konfliktin gender problemləri müstəvisində qurulduğu təsbit edilmişdir. Cəmiyyətdə qadın azadlığı, hüquq və gender bərabərliyi uğrunda mübarizə həm Azərbaycan, həm də türk romanlarında özünü göstərir. Bu dövrün türk romanları Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla bəy Divanbəyoglu, Yusif Vəzir Çəmənzəminli, Seyid Hüseyn, İlyas Əfəndiyev kimi Azərbaycan yazıçılarının əsərləri ilə müqayisə edilərək, hər iki ədəbiyyatda bu məsələnin aktual olduğu müəyyən edilmiş, tipoloji oxşarıqlar üzərində dayanılmışdır.

- 1920-1940-cı illər romanlarında konfliktin formalaşmasında təsiredici amillərdən biri olaraq xronotopun əhəmiyyəti xüsusilə vurğulanmışdır. Məsələyə geniş rəqursdan baxıldığında, dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin, o cümlədən qərbliləşmə hərəkatının, həmçinin “məmləkət ədəbiyyatı”nın vüsət qazanması kimi mühüm hadisələrin məkan faktorunda özünü göstərdiyi aşkar edilmişdir. Kənd-şəhər, Şərq-Qərb antaqonizmlərinin əks olunduğu romanlar nümunə olaraq təhlil edilmişdir.

- Tədqiqat işində avropalılışma hərəkatının insanların

dünyagörüşünə, həyat tərzinə təsiri məsələsinin araşdırılan dövrün romanlarında müxtəlif aspektlərdən inikası göstərilmişdir. Qərbliləşmə tendensiyasının qəhrəmanların həyata baxışlarında, obrazlararası münasibətlərdə, surətlərin geyim-kecimində, hərəkət və davranışlarında, hətta musiqi zövqündə öz əksini tapdığı, bu amillərin bədii konfliktin formalaşmasında mühüm rol oynadığı təsbit edilmişdir.

- Dissertasiyada Şərq dəyərlər sistemi ilə Qərb humanitar təfəkkürü və ümumbəşəri dəyərlərin təzadları müstəvisində olan konfliktlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Təhlillər göstərir ki, romanlarda Şərq-Qərb antaqonizminin təzahüründə müxtəliflik vardır. Bir qisim romanlarda Qərb təqlidçiliyi tənqid edilsə, bəzilərdə Qərb heyranlığı, digərlərində isə Şərq-Qərb sinkretizmi özünü göstərir. Xüsusilə, Xalidə Ədibin “Milçəkli baqqal” və Qurban Səidin “Əli və Nino” romanı bu baxımdan müqayisələr kontekstində tədqiq edilmiş, bu romanlarda Qərb və ya Şərq dəyərlərinin tənqidi deyil, Şərq-Qərb sinkretizmi məsələsi əsaslandırılmışdır.

- Təhlillər göstərir ki, XX əsrin əvvəllərində baş vermiş Trablisqərb, Balkan və I Dünya müharibələri kimi bir sıra taleyüklü hadisələr bütövlükdə türk ədəbiyyatına təsirsiz ötürməmiş, yeni mövzuların, tip və qəhrəmanların ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Türk romanlarında müharibə mövzusunə müxtəlif aspektlərdən yanaşılmışdır. Bir qism romanda milli mücadilə, türkün keçdiyi qəhrəmanlıq yolu öz əksini tapırsa, digərlərində müharibənin insanların psixologiyasında açdığı yaralar, itkilər ön plana çıxarılır, bəzi romanlarda isə iqtisadi çöküşdən, xüsusən müharibədən sonra baş verən özbaşnalıqlardan bəhs edilir.

- Osmanlı imperiyasının parçalanması, İstiqlaliyyət uğrunda milli-azadlıq mübarizəsi və Cümhuriyyətin qurulması kimi məsələlər də araşdırılan dövrün romanlarında geniş işlənmiş, müxtəlif səpkili əsərlər qələmə alınmışdır. Turxan Tan, Abdulla Ziya Kozanoğlu, Fazil Tülbəndçi, Qədircan Qafli və b. yazıçılar əsasən şanlı Osmanlı tarixindən bəhs etmiş, bu əsərlərdə bədii konflikt saraydaxili və ya siyasi çəkişmələr müstəvisində qurulmuşdur. “Üç İstanbul” (Midhat Camal), “Göy üzü”, “Aətəş gecəsi” (Rəşad Nuri), “Bir sürgün” (Yaqub Qədri) və s. romanlarda isə İttihad-Tərəqqi partiyası və ya Osmanlı

üsul-idarəsi, xüsusilə də II Əbdülhəmid siyasəti kəskin tənqid atəşinə tutulmuş, köhnə rejimə böyük kin və qəzəb, yeni ideologiyaya sevgi öz əksini tapmış, konflikt zidd ideologiyalar əsasında qurulmuşdur. Nahid Sırrinin “Sultan Həmid düşərkən” romanında məsələlər tamamilə fərqli aspektdə qoyulmuş, Sultan II Əbdülhəmid daha ətraflı və obyektiv meyarlarla dəyərləndirilmişdir. Dissertasiyada bu əsərlər ictimai-siyasi hadisələr kontekstində tədqiq edilərkən, Osmanlı imperiyası, xüsusən sultan Əbdülhəmidlə bağlı məsələlərdə bəzən subyektiv yanaşmanın olduğu qənaətinə gəlinmişdir.

- Araşdırılan dövr türk romanının səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də psixoloji romanın geniş inkişaf etməsidir. XX əsrin ilk yarısı türk ədəbiyyatında ictimai məzmunlu, ailə-məişət konfliktli romanlarla yanaşı, obrazın ruhi-psixoloji vəziyyətinin, təbəddülatının əks olunduğu əsərlər də qələmə alınmışdır. Tədqiqatlar onu göstərir ki, insan psixologiyası, obrazın psixoloji yaşantıları bu mərhələdən başlayaraq, geniş şəkildə ədəbiyyatın mərkəzinə gəlmişdir. Tədqiqat işində psixoloji roman multidissiplinar elmlər kontekstində tədqiq edilmiş, digər sahələrlə əlaqələri, Ziqmund Freyd, Karl Qustav Yunq kimi alimlərin türk psixoloji romanına təsiri təsbit edilmişdir. İlk psixoloji romanlar əsrin əvvəllərində yazılsa da, ən mükəmməl nümunələri məhz bu dönmədə qələmə alınmışdır. Peyami Səfa, Əhməd Həmdi, Rəşad Nuri, Şinasi Hisar kimi yazıçıların romanları dərin fəlsəfi, psixoloji məzmunu ilə diqqəti cəlb edir. Bu əsərlərdə insana fəlsəfi-psixoloji aspektdən yanaşılaraq, daha dərin mənəvi qatlara enilir, obrazın ruhi-psixoloji təlatümləri, hallüsinasiyaları, qorxuları, tərəddüdləri, ən başlıcası isə axtarışları və mənəvi yolçuluğu öz əksini tapır. Peyami Səfa yaradıcılığında bu axtarışlar zamanın fəvqünə çıxaraq, metafizik dərinlik qazanır. Bu romanlarda obrazın içinə düşdüyü çıxılmaz vəziyyətdən qaynaqlanan (komik, dramatik, tragik və ya tragikomik məqamlar) böhrandan bəhs edilmiş və obrazlar ruhi-psixoloji baxımdan təhlil edilmişdir. Bu əsərlərdə eşqin deyil, məhz ölümün, qorxunun, kədərin, əzabın, acının, uşaqlıq illərindən gələn fobiya və zədələrin, hətta xəstəliyin belə psixoloji-fəlsəfi mahiyyəti açılmışdır.

- Əsrin bəlası olan müxtəlif xəstəliklər bu və ya digər dərəcədə türk romanlarının da mövzusuna çevrilmişdir. Populyar eşq

romanlarının əsas qəhrəmanlarının vərəm yoluxucu xəstəliyinə tutulması detalından məharətlə istifadə edən yazıçılar həssas təbiətli qəhrəmanın eşq və xəstəlik acısını həmahəng əks etdirmişlər. Təkcə ailə-məişət xarakterli romanlarda deyil, dərin ictimai-siyasi və ya fəlsəfi-psixoloji məzmunlu romanlarda da yoluxucu xəstəliklər üzərində geniş dayanılmışdır. Məsələn, Midhat Camalın “Üç İstanbul” romanının qəhrəmanlarının əksəriyyəti vərəm xəstəliyindən əziyyət çəkir. Və ya “Çalıquşu” və “Vurun əxlaqsızı” romanlarının qəhrəmanları analarını bu illətdən itirmişlər. “Çovğun dayandı” romanının qadın qəhrəmanı isə aclıqdan, baxımsızlıqdan bu xəstəliyə tutulmuşdur. Bu tipli romanlarda psixoloji əsərlərdən fərqli olaraq xəstəlik iqtisadi çöküşün, aclığın, səfalətin acı nəticəsi olaraq özünü göstərir. Psixoloji romanlarda isə qəhrəmanlar əsasən sinir-əsəb xəstəliklərindən əziyyət çəkir və bu problem qəhrəmanın psixoloji travmaları ilə əlaqələndirilir.

- Tədqiqat zamanı türk və Azərbaycan romanları arasında müqayisələr aparılmış, bir sıra paralellərin olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Dövrələr arasında fərqlilik, xüsusən Azərbaycan romanının inkişafında ədəbi prosesin bir qədər ləngidiyi müşahidə olunsada, hər iki ədəbiyyat nümunələri arasında üst-üstə düşən məqamların, səsleşmələrin olduğu göstərilmişdir.

- Tədqiqata cəlb edilən məsələlərdən biri də 1920-1940-cı illər romanında kənd mövzusunun, kənd həyatının ədəbiyyatda inikasıdır. Bu mövzuya həsr olunan Azərbaycan və türk romanlarında konflikt ziyalı-cahil ziddiyyəti müstəvisində qurulmuşdur. Tədqiqat nəticəsində həmin dövrdə hər iki dövlətin qarşısında duran əsas prioritetlərdən birinin maarifçilik olduğu, bu baxımdan hər iki ədəbiyyat nümunələri arasında uzlaşmaların olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Rəşad Nuri, Xalidə Ədib, Rəşad Enis, Yaqub Qədri, Cəlil Məmmədquluzadə, İsmayıl Şıxlı və b. yazıçıların əsərləri arasında müqayisələr aparılaraq, səsleşmələrin olduğu göstərilmişdir.

- 1930-cu illərdə Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında yaradıcılıq metodu sosialist realizmi idi. Türkiyədə isə bu illərdə müxtəlif bədii-yaradıcılıq metodları vardı və bu metodlar içərisində az da olsa sosialist realizmi inkişaf etmiş, sinfi mübarizəni əks etdirən əsərlər qələmə alınmışdır. Əlbəttə, Türkiyədə bu metod dövlət rejimi,

hakim ideologiya ilə səsleşmədiyi üçün türk ədibləri (Nazim Hikmət, Səbahəddin Əli, Faiq Baysal və s.) daim təzyiq altında olmuş, təqib və həbslərə məruz qalmışlar. Tədqiqat zamanı bu səpkidə yazılan romanlar arasında səsleşmələrin olduğu qənaətinə gəlinmiş, konfliktin tipoloji paralelizmi göstərilmişdir.

- Bu dövr türk romanında diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də kənddən şəhərə və ya şəhərdən kəndə köç problemidir. Bu problem kəndli fəhlə ilə fabrik-zavod direktoru, işçi ilə məmur arasındakı ciddi toqquşmalar müstəvisində əks olunur. Əsasən iqtisadi səbəblərdən böyük şəhərlərə, qəsəbələrə köç edən qəhrəman kəndçiliklə şəhərlilik arasında uyumsuzluq sindromu yaşayaraq, özünə və ətrafına yadlaşır. Dissertasiya işində Faiq Baysalın “Sarduvan”, Səbahəddin Əlinin “Quyucaqlı Yusif”, Yaqub Qədrinin “Yad adam” və s. roman nümunələri əsasında son dövrlər diqqəti daha çox cəlb edən yadlaşma, urbanizasiya, sosial təcrid kimi problemlərin məhz 1920-40-cı illərdən etibarən qələmə alınmağa başlandığı qənaətinə gəlinmişdir.

- Yadlaşma problemi, eyni zamanda Şərqlə Qərbin arasında qalan, nə tam qərbli, nə də tam şərqli ola bilməyən firəngməab obrazların kontekstində də izlənilir. Bu problem təkcə xarakterlərarası deyil, nəsillərarası konfliktə də ortaya çıxarmış olur. Atalar və oğullar, köhnəlik və müasirlik arasındakı konflikt buradan qaynaqlanır. Xüsusən psixoloji romanlarda xarakterin özünə, ətrafına, hətta təbiətə belə yadlaşması dərin psixoloji konfliktə ortaya çıxarır.

- Təhlillər göstərir ki, türk romanının inkişafında Qərb, həmçinin rus ədəbiyyatının böyük təsiri olmuşdur. Romanların böyük əksəriyyətində Ziqmund Freyd, Karl Qustav Yunq, Emil Zolya, Fyodor Dostoyevski və b. yazıçıların əsərlərinin adının çəkilməsi, psixanalitik metodun tətbiq edilməsi, qəhrəmanların əhvali-ruhiyəsini özündə əks etdirən sitatların verilməsi, bir sözlə qəhrəmanların sevərək oxuduğu yazıçılardan biri kimi təqdim olunması kimi nüanslar, həm obrazın intellektual səviyyəsi və dünyagörüşü, ruh dünyası haqqında məlumat vermiş olur, həm də ədəbiyyatlar arasındakı təsirlənməni sübut edir. Bu eyni zamanda türk romanlarını dünya ədəbiyyatı kontekstində öyrənməyə, ədəbiyyatlar arasındakı təsirlənməni müəyyənləşdirməyə, bu mövzuda mühakimələr yürütməyə əsas verir.

Dissertasiyanın əsas məzmununu müəllifin dərc olunmuş aşağıdakı elmi işlərində öz əksini tapmışdır:

1. Babayeva E. Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Ankara” romanında ictimai-siyasi konflikt // – Bakı: Filologiya məsələləri. – 2013. №8, – s. 338-342.

2. Babayeva E. Necip Fazıl Kısakürek`in “Aynadaki Yalan” Romanında Ruh ve Beden Çatışması // Uluslararası Necip Fazıl Kısakürek Sempozyumu, – Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, – 20-22 Mayıs, – 2013. – s. 143-152.

3. Babayeva E. Osmanlı'nın Çöküşü ve Cumhuriyet`in Başlangıcı: Mithat Cemal Kuntay`ın “Üç İstanbul” Romanında Mehmet Akif Karakteri // Türk Dünyasını Aydınlatanlar Mehmet Akif Ersoy ve Abdullah Tukay Uluslararası Sempozyumu, – Kazan: Kültür Yayınları, – 13-17 Mayıs. – 2014, – s. 50-65.

4. Babayeva E. Peyami Səfanın “Doqquzuncu cərrahiyyə şöbəsi” romanında daxili konflikt // – Bakı: AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu. Ədəbi əlaqələr. – 2015. IX cild, – s. 205-211.

5. Babayeva E. Cumhuriyetin Başlangıcı Türk Romanında Değişen Dünya ve Kültürel Değerler // 20.Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu, – Üsküp: Bildiriler - Katalog, Ankara: Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Yayını, – 8- 11 Mayıs. – 2015, – s. 124-132.

6. Babayeva E. Musiqi konflikt və sintez yaradan vasitə kimi (XX əsrin əvvəlləri türk romanları əsasında) // Türksoylu xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri. XV Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, – Bakı: ADMİU-nun mətbəəsi. – 2 may. – 2016, – s. 112-116.

7. Babayeva E. XX əsrin əvvəlləri türk ədəbiyyatında yeni tendensiyalar // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal. – 2016. II cild, №2, – s. 109-115.

8. Babayeva E. Peyami Səfanın romanlarında psixoloji konflikt // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal. – 2017. III cild, №2, – s. 184-189.

9. Babayeva E. Rəşad Enis Aygənin “Torpaq qoxusu” romanında

kənddaxili ziddiyyətlər // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası. – 2018. cild 66, №4, – s. 17-24.

10. Babayeva E. Samiha Ayverdi, Necip Fazıl Kısakürek və Hüseyin Cavid'in Eserlerinde İç Çatışma // Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD), Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı, – 2018. II cild, №1, – s. 196-207.

11. Babayeva E. “Salkım Söğütlerin Gölgesinde” Romanı Üzerine Bir İnceleme // Gazi Türkiyat. Türkoloji Araştırmalar Dergisi. – 2018. №22. (Bahar sayı), – s. 29-38.

12. Babayeva E. Faiq Baysalın “Sarduvan” romanında urbanizasiya // – Bakı: Bakı Qızlar Universiteti. Elmi əsərlər. – 2018. №3(35), – s. 77-80.

13. Babayeva E. Güzidə Səbri Aygünün “Bir qadının evraki mətrükəsi” və “Nədrət” romanında bədii konflikt // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı Elmi-praktiki jurnal. – 2018. IV cild, №1, – s. 252-258.

14. Babayeva E. Güzidə Səbri Aygünün türk ədəbiyyatında mövqeyi // – Bakı: Ədəbiyyat Məcmuəsi. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. – 2018. XXXII cild, – s. 308-313.

15. Babayeva E. Türk romanında qadın qılıq-qiyafəti konflikt yaradan komponent kimi // – Bakı: Qərbi Kaspi Universiteti Elmi Xəbərləri Humanitar elmlər seriyası. – 2018. №2, – s. 62-70.

16. Babayeva E. XX əsrin əvvəlləri türk romanında ictimai-siyasi konfliktə bir nəzər // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti - 100: Müsəlman Şərqində ilk Parlamentli Respublika, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: – 21-23 may. – 2018, – s. 1098-1101.

17. Babayeva E. Xalidə Ədib Adıvarın “Tatarcıq” romanında Şərq-Qərb dilemması // – Bakı AMEA Xəbərlər. Humanitar elmlər seriyası. – 2018. №1, – s.160-164.

18. Babayeva E. Hüseyin Rəhmi Gürpınarın “Billur qəlb” romanında qadın azadlığı və gender bərabərliyi // – Bakı: AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq. Beynəlxalq elmi jurnal. – 2019. №1, – s. 106-110.

19. Babayeva E. Social-Realism in the Azerbaijani and Turkish

Novels of the Early 20th Century // Revista Gênero e Direito (G&D). Paraiba: Genero & Direito, Periodico do Nucleo de Estudos e Pesquisas sobre Gnero e Direito Centro de Ciencias Juridicas – Universidade Federal da Paraiba. – 2019. №8 (7), – s. 505-522.

20. Babayeva E. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Nur Baba ve İsmayıl Şıhlı'nın Deli Kür Romanında İnanç İstismarı // Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Uluslararası Hakemli Dergi. – 2019. №26 (91). (Güz / Eylül/ September), – s. 193-203.

21. Babayeva E. Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Yad adam” (“Yaban”) romanında yadlaşma problemi // – Bakı: Poetika.izm Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. – 2019. №1, – s. 30-34.

22. Бабаева Э. Взгляд на проблему периодизации турецкого романа республиканского периода // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2019. №12 (11), – с. 115-118.

23. Babayeva E. Hüseyin Rəhmi Gürpınarın romanlarında bədii konflikt (1920-30-cu illər romanları əsasında) // – Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti. Elmi xəbərlər. Fundamental, humanitar və təbiət elmləri seriyası. – 2019. №1, – s. 79-83.

24. Babayeva E. İlk türk romanları haqqında mülahizələr // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı. Elmi-praktiki jurnal. – 2019. V cild, №1, – s. 123-127.

25. Babayeva E. Kərimə Nadirin “Gəlinlik qız” romanında gender problemi // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq. – 2019. №1, – s. 115-119.

26. Babayeva E. Atatürk dövrü türk romanlarında kişi qiyafələri yenilik-köhnəliyin simvolu kimi // – Bakı: Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. – 2019. №1, – s. 29-35.

27. Babayeva E. Cumhuriyetin Başlangıcı Türk Romanında Çocuk Karakteri // VI Uluslararası Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Sempozyumu Bildirileri, – İstanbul: Akademi Ajans Matbaa, – 18-19 Ekim. – 2019, – s. 545-554.

28. Babayeva E. 1920 Yılları Türk Romanında Anadolu // Uluslararası Türk Kültür ve Sanatı Sempozyumu / International Turkish Culture and Art Symposium Abstracts Book, – Ankara: ETİMESGUT, – 29-30 October. – 2020, – s. 156.

29. Babayeva E. Ə.Ə.Talunun romanlarında müasirlik problemi (“Əsrilər”, “Qundaqçı” və “Sabir əfəndinin gəlini” romanları kontekstində) // Əl-Фарabi атындағы Қазақ ұлттық Университеті Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық Музейі Ғалым-этнограф Б.К.Қалшабаеваның 60 жасқа толуына арналған “Ұлы дала кеңістігіндегі этноархеологиялық зерттеулер мен этносаралық қатынастар мәселесі” атты халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары, – Алматы: “Қазақ университеті”, – 4 маусым. – 2020, – с. 147-149.

30. Babayeva E. Erken Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Atatürk Algısı // Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Uluslararası Hakemli Dergi. – 2020. №12/23. (Ocak-Haziran sayı), – s. 221-232.

31. Babayeva E. B.C.Morqayanin “Qürbət yolçusu” romanında psixoanaliz // Gənc Alim və Mütəxəssislərin İkinci Beynəlxalq Elmi Konfransı. Fundamental və tətbiqi elmlərin müasir problemlərinin həllində multidissiplinar yanaşma, – Bakı: – 03-06 mart. – 2020, – s. 394-396.

32. Babayeva E. “Damğa” və “Acımaq” romanında ədəbi qəhrəman və mühit // Ümummillî lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 97-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: BMU. – 29 aprel.– 2020, – s. 1217-1219.

33. Babayeva E. “Fahim Bey ve Biz” Romanında Sosyal Dışlanma: Birey ve Toplum Arasındaki Çelişkiler // Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (EFAD). – 2020. №3 (1). (Haziran / June), – s. 128-135.

34. Babayeva E. “Sərvəti-Fünun” və milli ədəbiyyat dövründə roman janrı // – Bakı: AMEA Filologiya və sənətsünaslıq. – 2020. №1, – s. 163-167.

35. Babayeva E. Memduh Şevket Esendal'ın Romanlarında Mekân İmgesi // IV Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildiriler, – Ankara: – 17 Aralık, – 2020, – s. 749-753.

36. Babayeva E. Olovli ko'ylak romanidagi badiiy to'qnashuv / Literary confliction in the novel “The Shirt Of Flame” // International Journal Of Word Art Special Issue – 2. – 2020. №2, – s. 15-22.

37. Babayeva E. Səbahəddin Əlinin “Quyucaqlı Yusif”

romanında bədii konflikt // – Bakı: AMEA Gənc Alim və Mütəxəssislər Şurası Gənc tədqiqatçı. Elmi-praktiki jurnal. – 2020. VI cild, №1, – s. 117-121.

38. Babayeva E. Səbahəddin Əlinin “Xəz paltolu madonna” romanında daxili konflikt // Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı və incəsənətinin milli özünütdə və Mərkəzi Asiyadakı mədəni tərəqqidə yeri. Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin yaradılmasının 80-ci ildönümünə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı: “Elm və təhsil”. – 23-25 dekabr. – 2020, – s. 171-172.

39. Babayeva E. Müfidə Fərid Təkin “Pərvanələr” romanında Şərq-Qərb təmasları // Humanitar Elmlərin İnkişaf Strategiyası Respublika Elmi Konfransının materialları, – Bakı: – 06-07 mart. – 2021, – s. 316-318.

40. Babayeva E. Burhan Cahid Morqayanın romanlarında ideoloji və sosial-məişət xarakterli toqquşmalar // Dedicated to the 98th Anniversary of the National leader of Azerbaijan, Heydar Aliyev. V International Scientific Conference of Young Researchers. Book 3. Natural Sciences and Philological Sciences. Baku Engineering University, – Bakı: – 29-30 April. – 2021, – s. 1369-1373.

41. Babayeva E. Yaqub Qədri Qaraosmanoğlunun “Kırayə ev” romanında atalar və oğullar problemi // Konfrans materialları. Sumqayıt Dövlət Universiteti və Hacettepe Universiteti. Türk dillərinin və ədəbiyyatının tədqiqi və tədrisinin aktual problemləri (I Türkoloji qurultayın 95 illiyinə həsr olunur), – Sumqayıt: Beynəlxalq elmi konfrans, – 20-21 may. – 2021, – s. 303-306.

Dissertasiyanın müdafiəsi 18 yanvar 2022-ci il tarixində saat 13³⁰-da Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05-Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Bakı-Az-1143, Bakı ş., H.Cavid pr. 115, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. IV mərtəbə, Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA-nın izami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 14 dekabr 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 01.12.2021

Kağızın formatı: A5

Həcm: 77078

Tiraj: 100 nüsxə